

HISTORIA ECCLESIAE

Maarten Johan Aalders*

Amstelveen (NL)

Jan Anthony Cramer tiszteletbeli professzorrá választása a Kolozsvári Teológiai Fakultáson**

A Kolozsvári Teológiai Fakultás tanári kara 1921. július 1-én tárgyalta meg a dr. Jan Anthony Cramer holland teológus tiszteletbeli professzori címmel való kitüntetésének előterjesztését.¹ Az erre irányuló, 1921. június 30-án keltezett javaslatot dr. Tavaszy Sándor (1888–1952) és dr. Kecskeméthy István (1864–1938) nyújtotta be.² A tiszteletbeli professzori cím odaítélésével Cramer

* Maarten Johan Aalders (Dordrecht, 1954) az amsterdami Vrije Universiteit diákjaként végzte teológiai tanulmányait (1974–1982). A Gereformeerde Kerken in Nederland lekipásztoraként Woubrugge (1982–1990) és Amstelveen (1990–2007) gyülekezeteiben végzett lelkészi szolgálatot. Teológiai doktori fokozatot 1990-ben szerzett. Egyháztörténeti munkásságáról ld. dr. M. J. Aalders (www.mjaalders.nl).

** Akárcsak egyes korábbi tanulmányaimat, ezt is Téglásy Sándor fordította le magyarra. Elkötelezett munkájáért ezúton mondok köszönetet neki. Fordítói munkája azt is eredményezte, hogy az általa felvetett, illetve a részemről szükségesnek tartott változtatásokat és javításokat is bevezethettem a szövegekbe.

¹ Az erre vonatkozó adatok levéltári anyagát Bak Ágnes (Kolozsvár) gyűjtötte össze az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárának állományából. Ezt az anyagot Kiers Bálint (Budapest) fordította le holland nyelvre. Bak Ágnes gyűjtötte össze azokat a cikkeket is, amelyeket a *Református Szemle* és *Az Út* folyóirat közölt Cramerrel kapcsolatban. Ahol a Cramer család archívumára utalok, ott azon iratokra hivatkozom, amelyeket Cramer dédunokája, Jeanet Lely őriz Amersfoortban. Ezenkívül az Utrechti Levéltárban (Het Utrechts Archief) és a Hágai Nemzeti Archivumban (Nationaal Archief, Den Haag) is kutattam. Az egyetemet illetően ld. még Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Teológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995. Cramerről ld. a 168–169. oldalakat.

A holland szervezetek nevének első előfordulásánál mindig megadjuk magyar fordításukat. A nemzetközi szervezetek esetében a bevett magyar fordításukat használjuk, és első előfordulásuknál megadjuk angol, illetve német nevüket. Amennyiben nincs bevett magyar fordításuk, és ez nem okoz szövegértelmezési gondot, csupán az angol, illetve német megnevezéseket használjuk. (A ford. megj.)

² Nem világos, hogy honnan ismerhették Cramert. Tudomásom szerint egyikük sem tanult Hollandiában (konkrétan Utrechtben). Ld. Schinkelshoek, W. M.: *Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben (1761–1945)*. Budapest 2012. Nagy Károly későbbi püspök szerepel benne hallgatóként, mégpedig az

tudományos érdemeit kívánták elismerni, de leginkább azt a nagy erőfeszítést akarták megköszönni neki, amelyet a Romániához csatolt területek magyarsága érdekében tett a trianoni békeszerződést (1920) követően. A tanári kar elfogadta az előterjesztést, és felküldte a területileg illetékes Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának, amely az egyházkerület kormányzati és közigazgatási főhatósága a kerületi közgyűlések közötti időszakban. 1921. július 28-án az Igazgatótanács, élén Nagy Károly püspökkel (1868–1926), örömmel vette tudomásul az előterjesztést.³ Amikor szeptember 15-én a egyházkerületi közgyűlés is támogatta az előterjesztést, pontot tehetek az ügy végére.

Azt nem sikerült kiderítenem, hogy Cramer mikor kapta meg a hivatalos értesítést, de 1921. december 23-án már arról írt Nagy Károly püspöknek, hogy mennyire megtisztelve érzi magát, és mennyire hálás azért, hogy erre a kitüntetésre méltatták őt. Remélte, hogy 1922 őszén Kolozsvárra tud utazni, és hogy majd egy „hivatalos ülésen” mondhat szívből fakadó köszönetet a számára odaítélt kitüntetésért. Erre végül egy évvel később került sor. Időközben professzor lett Utrechtben. Abban az időben, amikor felmerült Erdélyben Cramer tiszteletbeli professzori címmel való kitüntetése, a hágai oktatási és tudományügyi minisztériumban is folyamatban volt utrecht

Jan Anthony Cramer (1864–1952)
(Utrechti Városi Levéltár)

1891–1892-es tanévben (Függelék, 67. old.). Cramer ekkor már lelképásztor volt. Feltételezhető, hogy Nagy Károly ekkor még túl rövid ideje lehetett Hollandiában ahhoz, hogy jól tudjon hollandul. Talán éppen ez lehetett az oka annak, hogy az ösztöndíját nem hosszabbították meg. Az is lehet, hogy az előterjesztők javaslatukat Nagy Károly püspök kérésére terjesztették be, ugyanis az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárában fennmaradt Cramernek egy angol nyelvű 1921. június 2-án keltezett levele, amelyben köszönetet mond a neki odaítélt tiszteletbeli professzori címért. Ebben megemlíti, hogy a Teológiai Fakultásnak adandó válasszal várni fog addig, amíg hivatalos értesítést kap a kinevezésről. Ebből arra következtetek, hogy Nagy Károly előbb kipuhatolta Cramernél, nyitott-e egy ilyen megtiszteltetés elfogadására. Miután igenlő választ kapott, Tavaszty és Kecskeméthy már benyújthatták előterjesztésüket.

³ Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Egyházkerületi Igazgatótanács ülése, 1921. július 28. Ezenkívül köszönet mondott a megkapott 19 000 frankért, amelyet lelkészek özvegyeinek és árváinak szántak. Erre később még kitérünk.

temi tanári kinevezése. Nemcsak a magyarok figyelme fordult Cramer felé, hanem Johannes Theodoor de Visser (1857–1932), a holland oktatási, művészeti és tudományügyi miniszteré is.⁴ Viszont mire a püspökség július 31-én hivatalos értesítést kapott a már említett javaslatot illető döntésről, Cramert Utrechtben már kinevezték a keresztyénség történetének, a keresztyén régészetnek és a keresztyén dogmatika történetének a professzorává.

Ebben a tanulmányban fel szeretném eleveníteni az előterjesztés ügyét, és választ kívánok adni arra a kérdésre is, hogy Kolozsváron miért tartották fontosnak Jan Anthony Cramer tiszteletbeli professzori címmel való kitüntetését. Mindezek előtt azonban figyelmet szentelek Cramer életútjának, teológiai hovatartozásának, ökumenikus pályafutásának, majd pedig rátérek a magyar nép javára kifejtett tevékenységére.⁵ Tanulmányom utolsó bekezdésében Cramer 1923-ban tett kolozsvári útját és annak következményeit mutatom be.

Cramer ifjúkora és tanulmányai

Jan Anthony Cramer 1864. április 8-án született Charloisban. Ez a település 1895 óta Rotterdam része.⁶ Apja, dr. Jacob Cramer (1833–1895) 1862-ben lett az ottani gyülekezet lelkésze.⁷ 1866-ban elfogadott egy amszterdami meghívást, és 1876-ban kinevezték a keresztyénség történetének, valamint az ókeresztyén irodalomnak a professzorává Groningenben. 1884-ben az Utrechti Egyetemre ment

⁴ Ld. erről Bruijn, Jan de: *Een wonderschoon landschap. Beknopte biografie van dr. J. Th. de Visser*. Groen, Leeuwarden 2024.

⁵ A fő kérdést részben már megválaszoltam a holland és a magyar protestánsok közti kapcsolatokról írott könyvemben. Viszont az Erdélyi Református Egyházkerület Levéltárából kapott iratok arra készítették, hogy szerepét ezúttal erdélyi szempontból vizsgáljam meg ismét. Ld. Aalders, Maarten J.: *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum*. Ad chartas-reeks 37. Derde, verbeterde oplage. Vuurbaak, Amersfoort 2021. A tanulmány további részében mindenhol a 2023-ban megjelent magyar fordítás oldalszámaira fogunk hivatkozni: Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*. Ford. Téglásy Sándor. Kálvin Kiadó, Budapest 2023. (A ford. megj.)

⁶ J. A. Cramerről ld. Alma, J.: Jan Anthony Cramer. In: Nauta, D. et al. (red.): *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*. [BLGNI] Deel I–VI. Kok, Kampen 1978–2006, II., (148–149). Ld. még Alma, J.: *Oekumenisch begin in Nederland: de eerste jaren van de Nederlandse Afdeling van de World Alliance for promoting International Friendship through the Churches, 1911–1919*. Doctoraal scriptie. Universiteit van Utrecht 1979.

⁷ Korábban a Holland Missziós Társaság (Nederlandse Zendelings-Genootschap) oktatási központjának, a rotterdami missziós háznak volt igazgatója (1858) és Oude en Nieuwe Wetering település lelképásztora (1859). Ld. róla Lamers, G. H.: *Levensbericht van dr. J. Cramer*. [Dr. J. Cramer nekrológja.] In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkund*. 1895, 303–340. Ld. még a temetéséről szóló beszámolót az *Utrechts Nieuwsblad* 1895. május 22-i számában.

át, ahol kezdetben egyháztörténetet, dogmatörténetet és keresztyén régészetet tanított. 1888-ban átvette a nyugdíjba vonuló Jacob Isaak Doedes (1817–1897) tanítárgyait. Időközben az Újtestamentum exegézisének professzora lett, az egyháztörténelmet pedig Hendrik Gerrit Kleijnre (1859–1896) bízta.⁸

Fia, Jan Anthony Cramer 1883-ban iratkozott be a Groningeni Egyetemre. Mivel Jan a hatéves gimnáziumi tanulmányait jó eredménnyel zárta, a propedeutika az ő esetében a héber nyelvre és Izrael régészetére korlátozódott. Abból indulhatunk ki, hogy a kor szokása szerint már a gimnázium 5. és 6. osztályaiban elkezdhetett megismerkedni a héber nyelv alapjaival.⁹ Ennek tulajdonítható, hogy propedeutikai vizsgáját már 1884. március 20-án letette, ezzel pedig megnyílt az út a kandidátusi vizsga felé.¹⁰ Ezt viszont nem Groningenben, hanem Utrechtben tette le. Tudniillik amikor apját 1884-ben kinevezték az Utrechti Egyetem professzorává, Jan is követte őt Utrechtbe, s így tanulmányai teljes ideje alatt otthon lakott szüleivel.¹¹

Jan Cramer tehát apjához hasonlóan teológiát tanult Utrechtben. Viszont a teológiai kar oktatóinak összetétele jelentősen megváltozott apja ottani diákéveihez (1852–1858) képest. Egy 1876-os törvényváltoztatás értelmében a teológiai karon kétféle professzor oktathatott: az állam által kinevezett és az egyház által kinevezett. Erre azért volt szükség, hogy a kar jobban megfeleljen az egyház és az állam közötti, 1848-ban kialakult új viszonyoknak: az államnak nem volt szabad beleavatkoznia az egyházi ügyekbe, az egyház pedig nem szólhatott bele olyan ügyekbe, amelyek az állam hatáskörébe tartoztak. Ezáltal a teológiai kar hibrid formát öltött: az állam által kinevezett professzorok a „tisztá” tudománnyal foglalkoztak, az egyház által kinevezettek pedig az egyházi tárgyakat tanították.¹² Jan

⁸ Az utrechti teológiai karról ld. Groot, Aart de – Otto Jong, J. de: *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*. Meinema, Zoetermeer 2001.

⁹ A *De Nieuwe Groninger Courant* 1883. július 4-én számol be arról, hogy Cramer jó eredménnyel tette le érettségi vizsgáját az akkori városi gimnáziumban (Stedelijk Gymnasium, jelenleg Praedinius Gymnasium). Ld. még *Album Studiosorum Academiae Groninganae*. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen. Wolters, Groningen 1915. Cramer 1883. szeptember 29-én iratkozott be az egyetemre. A propedeutikai vizsga követelményeit illetően ld. *Groningsche Studenten-Almanak voor het jaar 1883*. Vijf-en-zestigste jaargang. Uitgegeven door het Groningsch studentencorps „Vindicat atque Polit”. J. B. Huber, Groningen 1883, 54–55.

¹⁰ A vizsgákra vonatkozó adatokat a *Vox Studiosorum* különböző évfolyamaiból vettük át.

¹¹ A Cramer család 1884. augusztus 30-án jelentkezett be a városházán. Jan Anthony 1889. április 19-én iratkozott ki, és Nederhemertbe költözött. Utrechti Levéltár (Het Utrechts Archief), Utrechti Népszámlálástartó (Bevolkingsregister Utrecht).

¹² Ld. erről Meuleman, G. E.: *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876*. VU Boekhandel, Amsterdam 1982.

Cramer idejében az állami professzorok Nicolaas Beets (1814–1903), Jacob Izaak Doedes, Jacob Cramer (Jan Cramer apja), Gijsbert Hendrik Lamers (1834–1903) és ifj. Josué Jean Philippe Valetton (1848–1912) voltak. Utóbbit nyugodtan nevezhetjük az Utrechti Egyetem zászlóvivőjének, ugyanis 1877-ben történt kinevezésétől 1912-ben bekövetkezett haláláig ő volt az egyetem „nagy embere”.¹³ Az ő idejében Tjeerd Cannegieter (1846–1929) és Egbert Heimerik Lasonder (1831–1886) voltak az egyházi professzorok. Aki lelkipásztor akart lenni, annak hozzájuk is kellett órákra járnia, a választhatóság jogához pedig le kellett tennie az (egyházi) lelkészképesítő vizsgát is a kandidátusi vizsgát követően. Cramer 1887. január 28-án a groningeni egyházmegye vezetősége előtt tette le a lelkészképesítő vizsgát.

Gyors tanulmányi előmenetele alapján azt feltételezhetjük, hogy mindenekelőtt szorgalmas tanuló volt, és sok más teológushallgatóhoz hasonlóan távol tartotta magát a hallgatói egyesületek időnként kicsapongó mindennapjaitól. Mindezzel együtt tagja volt két, hívőnek tekintett egyesületnek: a Secor Dabar és az Eltheto nevű, evangelizációval foglalkozó egyesületnek. Ekkor már tagja volt az Utrechti Missziós Egyesületnek (Utrechtse Zendingsvereniging) is.¹⁴

Tanulmányait 1884 szeptemberében kezdte el Utrechtben. A kandidátusi vizsga első részét 1885. június 15-én, a másodikat 1886. május 13-án tette le, a lelkészképesítő vizsgát pedig 1887. január 28-án. A magiszteri záróvizsgát 1887. december 10-én tette le, 1889. január 29-én pedig *cum laude* védte meg Utrechtben az *Abraham Heidanus en zijn Cartesianisme* (Abraham Heidanus és kartézianizmusa) című doktori disszertációját.

Abraham Heidanus (1597–1678) Naardenben és Leidenben szolgált lelkipásztorként, 1648-ban pedig Leidenben kapott professzori kinevezést. 1676-ban René Decartes (Cartesius) iránti szimpátiája miatt mentették fel hivatalából.¹⁵ Témave-

¹³ Teológiájáról ld. Aalders, Maarten J.: *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J. J. P. Valetton jr, P. D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*. Academisch proefschrift. Uitgeversmaatschappij J. H. Kok, Kampen 1990. Később jelent meg Becking, Bob (red.): *J. J. P. Valetton jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100e Sterfdag*. Mededelingen van de Th.C. Vriezen-stichting deel 2. Faculteit Geesteswetenschappen, Departement Religie-studies en Theologie, Universiteit Utrecht, Utrecht 2012.

¹⁴ Bel, E. H.: Dertigste Jaarverslag van het Java-Comité, gehouden den 18^{den} Nov. 1885 in het lokaal „Eensgezindheid” te Amsterdam. In: Looman, T. M. (red.): *Geïllustreerd zendingsblad voor het huisgezin; orgaan van het Java-Comité en van het Centraal-Comité voor de Oprichting en In Stand Houding van een Seminarie Nabij Batavia*, 1886, no. 1–2, (6–16) 7. Itt Cramer úgy szerepel, mint aki az Utrechti Missziós Egyesület képviselője.

¹⁵ Crameren kívül ld. róla a következőket is: Berg, J. van den: Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750. In: Broeyer, F. G. M. – Wall, E. G. E.

zetője édesapja volt, a könyvet pedig szüleinek és leendő felesége szüleinek ajánlotta.

A disszertáció elején Heidanus életútját vázolja fel, amit a karteizianizmus Leideni Egyetemen való jelenlétéről írt fejezet követ, az utána következő pedig az akkori években tapasztalható egyházi zavargásokról szól. Mindkét fejezetben részletesen tárgyalja a témát, és ezáltal világossá teszi Heidanus helyzetét az egyházban, illetve az egyetem világában. Heidanus tehetséges vitázóként, a karteizianizmus szószólójaként jelenik meg a dolgozatban, aki rokon léleknek tekintette magát kollégájával és barátjával, Johannes Coccejusszal, emiatt viszont összetűzésbe került Gisbertus Voetius követőivel, akik egyre vehemensebben szálltak szembe Coccejusszal, Heidanusszal és Descartes-tal.¹⁶ Heidanus, aki hosszú éveken át nem csupán Coccejusszal volt jó barátságban, hanem Descartes-tal is, szembefordult a teológiában és a filozófiában eluralkodó száraz formalizmussal, és kétségei voltak Arisztotelész teológiára gyakorolt befolyása tekintetében is. Ugyanakkor azt is vallotta, hogy mind a teológiának, mind pedig a filozófiának önálló területe van, és hogy Descartes filozófiája nem árthatott a teológiának. Nem mindenki értett egyet álláspontjával, és 1676-ban a Holland Tartománybeli Rendek (Staten van Holland) felmentették hivatalából. Cramer a negyedik fejezetben vonja le következtetéseit.

Cramer disszertációja dicsérő kritikát kapott a jól ismert H. C. Roggétól a kiváló hírnevű Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis (Holland Egyháztörténeti Archívum) című sorozatban:¹⁷ „Kiváló monográfia”, „alapos, széles körű kutatásra alapozott tanulmány”, dr. Cramer „dicséretre méltóan” oldotta meg feladatát. Nem mindennapi jelzők ezek.

A doktorrá avatás alkalmából természetesen ünnepi vacsorát rendeztek. Az étlapon¹⁸ nemcsak a fogások felsorolását olvashatjuk, hanem egy versbe szedett köszönetnyilvánítást is leideni nyelvjárásban:

van der (red.): *Een richtingensrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650–1750*. Boekencentrum, Zoetermeer 1994, 9–27. Ld. még Itterzon, G. P. van: Heydanus (Van der Heyden) Abraham. In: *BLGNL* II., 240–243.

¹⁶ Cramer, Jan Anthony: *Heidanus en zijn Cartesianisme*. J. van Druten, Utrecht 1889. Academisch Proefschrift.

¹⁷ Rogge, H. C.: Overzicht van Geschriften betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis over het jaar 1888. In: Acquoy, J. G. R. – Rogge, H. C. (red.): *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*. Deerde deel. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1889, (400–452), 418–419.

¹⁸ A menüből két példány maradt fent, az egyik A. W. Bronsveld nevére szült (Cramer családi archívum), a másik H. Pijnacker Hordijknak (Utrechti Levéltár, toegangsnummer 802, verzameling losse aanwinsten van de gemeentelijke archiefdienst, no 1584).

De Leydsche Hoogeschool
 Komt vrolic Utrecht dancken
 Voor d'eer haer aangedaen,
 Sy galmt met blijde klancken
 "Heidanus magh voortaan
 Syn ouden roem hanthaven;
 Cramerus vocht hem vry
 Hem roemen alle Braven!

A Leideni Egyetem vígan
 hálát rebeg Utrechtnek
 a megtiszteltetésért, mely érte,
 s szavai ekképpen zengenek:
 „Cramerus örökké tette
 Heidanus régi hírnevét,
 Dicsérje őt mindaz, aki
 jóra való és derék!”¹⁹

Két héttel később, 1889. február 12-én Jan Anthony Cramer házasságot kötött Louise Appolonia Augusta Josephina Ernestina Witte Eechouttal (1863–1942), akinek apja és nagyapja is hivatásos katona volt.²⁰ 1889. március 10-én édesapja beiktatta mint Nederhemert lelkipásztorát. Ezt követően előbb Alkmaarban (1892. október 23.), majd Hágában (1896. október 11.) vállalt szolgálatot.²¹ Még csak 32 éves volt, amikor megválasztották az egyik holland nagyváros lelkipásztorává. A fordulat kecsegtető szakmai pályafutást ígért, amely be is következett, ugyanis egyházi karrierje ettől kezdve villámgyorsan ívelt fölfelé: kedvelt prédikátor lett, sokszor kérték fel szónoklatra, és az ökumené jelentős harcosává is lett mind Hollandiában, mind pedig külföldön.²²

Első következtetésemként itt azt állapíthatom meg, hogy a „későbbi” Cramer személyiségének vonásai már tanulmányai kezdetétől fogva láthatók voltak: komoly, szorgalmas és kegyes lelkiségű hallgató volt, aki vonzódott a külmisszióhoz, az evangelizációhoz és az ökumenéhez, s aki az etikai irányhoz tartozó Jacob Cramer és ifj. Josué Jean Philippe Valetton tanítványa.

Etikai irányultságú teológus

Apján kívül elsősorban az ifj. J. J. P. Valetton volt hatással Cramerre.²³ Tanítómestereihez híven ő is az úgynevezett etikai teológiát követte. Ez az irányzat a 19. század közepétől az első világháborút követő évtized végéig (1850–1930)

¹⁹ A versike műfordítását Adorjáni Zoltán készítette.

²⁰ Apja, Hendrik Geraard Adriaan Appolonius Eechout tüzérségi kapitány volt. Nagyapja, Louis Appolonius Eechout pedig, akit a katonai Vilmos-érdemrenddel tüntettek ki, szintén hivatásos katona volt, és az 1860. május 6-i keltezésű, 61. számú királyi rendelettel jogot kapott arra, hogy a továbbiakban a Witte Eechout nevet viselje.

²¹ Ld. *Verkade's Dominees Memories*. www.dominees.nl (megtekintve: 2025. febr. 24.).

²² Arról, hogy milyen volt a hágai egyházi élet Cramer szolgálatának idejében, ld. Taal, Jan: *Door vrij denken tot christelijk geloof: protestants religieus leven in Nederland tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw*. Brugge–Utrecht 1966.

²³ Cramer nekrológot írt Valettonról: Cramer, J. A: In memoriam prof. dr. J. J. P. Valetton Jr. *Haagsche Zendingsbode* 15 (1 februári 1912), 13–15.

foglalt el fontos helyet a holland egyházi és teológiai életben. Ez az úgynevezett „középső” irány volt; a baloldalt a (radikális) liberálisok képviselték, a jobboldalt pedig a hitvallók és a Gereformeerde Bond tagjai.²⁴ Becslések szerint a Hervormde Kerk lelkipásztorainak mintegy harmada tartozott ehhez az irányzathoz. Ezzel együtt azt is el kell mondanunk, hogy többfajta „etikai” teológus volt, és hogy a különféle „etikusokat” a kortársaknak sem volt egyszerű megkülönböztetniük egymástól. Amint az etikai teológia egyik vezető személyisége mondta: „Az etikai teológiában mindenki kedvesen beszél önmagáról.”²⁵

Ezzel együtt ki lehet mutatni néhány lényeges pontot. Elsőként az „etikai elvekre” utalok. Az etika mint az irányzat neve – ahogy azt maga Jan Anthony Cramer mondja – a görög *ἠθος* szóval áll kapcsolatban, vagyis az ember legmélyebb lényével, amit a *belső értékrend, gondolkodásmód* kifejezésekkel is szoktak körülírni.²⁶ Azok a teológusok, akik ehhez az irányzathoz tartoznak, a hangsúlyt arra a jelentésre helyezik, amit a keresztyén hit jelentett az ember belső élete számára. Cramer szerint ez a mozgalom a mindenféle keresztyén moralizálás, az intellektualizálás és a miszticizmus ellen küzdött, és úgy kívánt tekinteni a hitre, mint amely a szív teljes odaadása Jézus Krisztusnak. Ez egzisztenciális gondolkodásmód, amely nemcsak az értelemből indul ki, hanem a „teljesen újjászületett ember munkálkodása”.²⁷ És hogy mintegy bizonyítsa azt, hogy az etikai teológusok által hirdetett tanok megelőzték korukat, adandó alkalommal (már 1934-ben) rámutatott, hogy az etikai irányzathoz tartozó teológusok tanításában sok olyan elem lelhető fel, amit Karl Barth, Emil Brunner, Friedrich Gogarten és Eduard Thurneysen, illetve mások is vallottak, vagyis az irányzat a jelenbe nyúlóan megőrizte aktualitását. Ez az utóbbi megjegyzés szerintem nem annyira a dialektikus teológiával való rokonságról kívánt tanúbizonyságot tenni, hanem

²⁴ Ld. erről Aalders, Maarten Johan.: *Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J. J. P. Valetton Jr., P. D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk*. Academisch proefschrift. J. H. Kok, Kampen 1990. Driel, C. M. van: *Ethisch Hervormd. Johannes de Groot (1886–1942) in volkskerk en bijbel-wetenschap*. Verloren, Hilversum 2025, 13–16.

²⁵ Ezt a kijelentést idézi Rhijn, M. van: In memoriam (1925). In: Dijk, Is. Van: *Gezamenlijke geschriften* VI. 2e druk. Groningen s. a. [1925], (1–64) 46. Van Dijk kijelentése a *Het ethisch beginsel* című beszédben hangzott el, amelyet a Groningen Lelkészegyesület (Groningse Predikantenvereniging) 1911. szeptemberi gyűlésén mondott el.

²⁶ Cramer, J. A.: *Feestrede uitgesproken in de feestvergadering van Secor Dabar bij gelegenheid van het 18de lustrum den 18den oktober 1934*. s. a. [1934], 7–8. Az „etika” fogalmának ilyen értelmezését Ph. J. Hoedemakernál is megtalálhatjuk. Ld. Aalders, Maarten J.: *Ethisch tussen 1870 en 1920*, 17–18. és Driel, C. M. van: *Ethisch Hervormd*, 17.

²⁷ Cramer, J. A.: *Feestrede uitgesproken in de feestvergadering van Secor Dabar*, 8. Apja 1854 és 1859 között volt a Secor Dabar tagja.

inkább védekezésnek látszik azzal a váddal szemben, hogy az etikai teológia elavult volna.

1907-ben, amikor Cramer a bibliakritika támogatása mellett foglalt állást a szószéken, ez olyan nagy felháborodást keltett, hogy szükségét érezte részletesebb megmagyarázásának.²⁸ Összefoglalva:

„Isten nem igazságokat nyilatkoztat ki, hanem az Írásokban Isten Jézus Krisztusban történt önkinyilatkoztatását találhatjuk meg. Az evangélium nem hitbéli tényeket nyilatkoztat ki, hanem hitből fakadó cselekedeteket, és az Írások is erről tesznek tanúbizonyságot. Ezért hitünk alapját nem az Írások képezik, hanem maga Krisztus.”²⁹

Cramert mindenekelőtt Valeton tanítványának tekintem, kegyessége és a miszsió iránti elkötelezettsége miatt is (lásd lentebb). Tanítómesterének szavaival: „A Biblia által Isten igéje jön hozzánk olyan módon, amelyet nem merészkedem közelebből leírni.”³⁰ Ezzel a kifejezéssel Valeton a Biblia egyik funkciójára utal, vagyis arra, hogy általa kerülünk kapcsolatba Istennel. Ezt a funkciót a Biblia emberi oldala is betölti. Még a mítoszok és mondák is szolgálhatják azt, hogy kapcsolatba kerüljünk Istennel, a tévedéstől való mentesség nem szükséges. Az emberi lehet az isteni hordozója.³¹ A kettő közti kapcsolatot Valeton az élet és az emberi test közti viszonyhoz hasonlítja. Bár ez nem mutatható ki, az élet mindenhol jelen van a testben, és az élet testben való jelenléte nem zárja ki a test fogyatékoságait, hanem a fogyatékoságokban is jelen van az élet.³² Ugyanez jellemzi a Biblia és az Isten igéje közötti viszonyt is.

²⁸ Cramer, J. A.: „Bijbel” en „kritiek”: Vier Preeken, gehouden te 's Gravenhage. W. A. Beschoor, 's-Gravenhage 1906. Cramer, J. A.: *Geloof en Schriftgezag. Met eene inleiding waarin de vraag wordt besproken in hoeverre „de kritiek” op den kansel thuis behoort*. W. A. Beschoor, 's-Gravenhage 1907. Ld. még Gerretsen, P. W. J. L.: *Vrijzinnig noch rechtzinnig. Daniël Chantepie de la Suassauye (1818–1872) en Jan Hendrik Gerretsen (1867–1923) in de ban van het ethisch beginsel*. Proefschrift. Leiden 2013.

²⁹ Ez a *Geloof en Schriftgezag* című brosúra lényegi mondanivalója. Ld. 8–9., 22., 60., 74. stb. Itt W. Herrmannra utal, akárcsak a „Bijbel” en „kritiek” című munkában.

³⁰ Valeton, J. J. P. Jr.: Bijbelstudie en bijbelgebruik. 1888. In: *Toespraken gehouden in verschillende jaren bij de opening van de Academische lessen*. Firma H. ten Hoet, Nijmegen 1892, (46–61), 58.

³¹ Ld. például Valeton, J. J. P. Jr.: *Het Oude Testament en de „kritiek”*. Hollandia-drukkerij, Baarn 1906, 29. De hof van Eden. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 7 (1881), 363–388. Pro domo. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 5 (1879), (207–216), 210.

³² Valeton, J. J. P. Jr.: Het openbaringskarakter van de boeken des Verbonds. Referaat gehouden op de jaarlijksche vergadering der Ned. Herv. Predikanten-Vereeniging, op woensdag 26 april 1876. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 2 (1876), (175–198) 194. A Bibliának és Isten igéjének ilyenfajta szemlélése összecseng Schleiermacherrel. Ld. Bavinck, Herman: *Reformed Dog-*

Ezzel megneveztük az etikai irányzat második jellemvonását: számos etikai teológus, s így Cramer is elismerte az Írások emberi jellegét és a hitvallóktól, valamint a Gereformeerde Kerken tanaitól eltérően a bibliakritika létjogosultságát. Viszont Cramer ezzel még nem válik liberális teológussá, ahogyan ezt Barbara de Jong és J. Alma állítja.³³ A liberalizmusnak az az ismertetőjegye, hogy küzd minden ellen, ami „természetfölötti”, a külső hatalom valamilyen formája, és a személyes belátásra helyezi a hangsúlyt. Éppen ezek azok a témák, amelyeket Cramer kritikai szemlélettel elemez a Szentírás hatalmáról szóló népszerűsítő brosrájában.³⁴ Az etikusok és Cramer szerint is az evangélium, az élő Istennel való találkozás a lényeg. Ennek a hitnek a középpontjában a feltámadás áll. Cramerről azt is feljegyezték, hogy „buzgó húsvéti hite” volt.³⁵ Ezért minden további kétség nélkül kijelenthetjük, hogy az etikai irányzathoz tartozó teológus volt.

Cramer pályafutása lelkipásztorként és publicistaként

Amint azt már megjegyeztem, a tiszteletbeli professzori címet Cramer többek közt tudományos érdemeiért kapta. Bibliográfiájának összeállításakor feltűnt nekem, hogy a disszertációjának megírását követően a korai egyház témájával foglalkozott, többek közt Jusztinus vértanúval.³⁶ Feldolgozta az egyház első hat évszázadának történetét.³⁷ Amint az többek közt a *Stemmen voor Waarheid en Vrede* lapban megjelentetett cikkei is tanúsítják, a tudományos érdeklődésű olvasókon kívül a szélesebb közönség számára is írt. Ezt a lapot Andries Willem Bronsveld (1839–1924) vezette, aki elszánt ellenfele volt Abraham Kuyperek, illetve az ő egyházzal vallott nézeteinek. De ennél még tovább is mehetünk, mivel úgy tűnik, hogy Cramer érdeklődése a tudományos szféra iránt idővel csökkenni kezdett. 1908-ban ugyan még publikálta néhány korai keresztyén apologéta

matics. Volume 1. Prolegomena. John Bolt, general editor; John Vriend, translator. Baker Academic, Grand Rapids 2003, 417–418.

³³ Alma, J.: *Jan Anthony Cramer*, 148–149. Jong, Barbara C. de: *Jan Ligthart (1895–1916). Een schoolmeester-pedagoog uit de Schilderswijk*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1996, 137. Driel, C. M. van: *Ethisch Hervormd*, 20. szerint ezáltal „a liberalizmus szélső határa felé” mozdult el. Még ezt is túl erős kifejezésnek tartom.

³⁴ Cramer, J. A.: *De Heilige Schrift. Het Woord van God.* (Utrecht 1927) = Practisch Christendom. Red. H. Th. Obbink en J. F. Beerens.

³⁵ Niftrik, C. G. van: In memoriam J. C. Cramer. In: *Kerk en Theologie* III. (1952) 191–193.

³⁶ Cramer, J. A.: In welke verhouding staan de beide Apologieën van Justinus tot elkander en wanneer zijn ze vervaardigd? (I–II) In: *Theologische Studiën* 9 (1891/4), 317–357; (1891/5), 401–436. Uő: Wat leert Justinus aangaande het persoonlijk bestaan van den Heiligen Geest? (I–II) *Theologische Studiën* 11 (1893/1) 17–35; (1893/2) 138–159.

³⁷ Cramer, J. A.: *De eerste zes eeuwen der kerk (vrij bewerkt naar dr. Carl Müller's Kirchengeschichte I.)*. Kemink & zoon, Utrecht 1897.

műveinek fordítását, de véleményem szerint ezek már egy ideje a fiókjában heverhettek,³⁸ mert figyelme ekkor már teljes egészében az egyházra irányult. Ezenkívül bekapcsolódott az élveboncolásról, a viviszekcióról szóló vitába.

„Vajon lehet-e Isten akarata az, hogy az ember a tudomány nevében szívszaggató disszonáns hangot keverjen abba a dallamba, amely Isten akaratából az egész teremtettségben zeng?”³⁹

Ami Cramer Magyarországhoz fűződő viszonyát illeti, témánk szempontjából fontosabb volt a misszióhoz való vonzódása. Ezt otthonról hozta magával. Apja előbb a charlois-i missziós ház igazgatója volt, s majd csak később lett ennek lelképásztora. Amint korábban említettük, Jan Cramer már egyetemi évei alatt belépett az Utrechti Missziós Egyesületbe. A misszió és az evangelizáció iránti elkötelezettsége egyetemi éveit követően is megmaradt. 1893-ban és 1898-ban előadást tartott a Keresztény Nemzeti Missziós Ünnepen (Christelijk Nationaal Zendingsfeest), és belépett a Holland Evangélikus-Protestáns Egyesületbe (Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging), amely missziós munkáját főleg Hollandia katolikus régióira összpontosította.⁴⁰ Saját gyülekezete is részt vett a misszióban: 1898–1914-ben ő volt az egyetlen szerkesztője a „saját” *Haagse Zendingsbode* (Hágai Missziós Hírmondó) nevű orgánumnak. 1906-ban vezetőségi tagja lett az Utrechti Missziós Egyesületnek, 1912-ben pedig ifj. J. J. P. Valetón utódja lett ebben a némileg elitista és arisztokrata módon szerveződő szervezetben.⁴¹

³⁸ Cramer, J. A.: *De Apologeten. Appelles, Aristot, Quadratus, Aristides en Justinus Martyr*. Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling. Uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, onder redactie van H. U. Meyboom. A. W. Sijthoff, Leiden 1908.

³⁹ Cramer: J. A.: Antwoord van den Heer Dr. J. A. Cramer, Predikant te 's-Gravenhage'. In: *De Hollandsche Lelie* 22 (1908–1909/9, 26 augustus 1908,) 129–130. Ld. még Cramer: J. A.: *De vivisectie en de kerk. Voordracht op het congres van den Wereldbond tegen de vivisectie 5–9 augustus 1912 te Zürich*. Utrecht 1912. Valahol még az Élveboncolás Ellen Küzdők Holland Szövetsége (Nederlandsche Bond tot Bestrijding der Vivisectie) elnökeként is említik, de ennek máshol nem találtam nyomát. Az élveboncolásról ld. Kluvel, Amanda: *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890–1940*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2000. Cramert nem említik, azonban nem volt lehetőségem átnézni az Élveboncolás Ellen Küzdők Holland Szövetsége közlönyének valamennyi számát.

⁴⁰ 1904-ben ennek az evangelizációs szervezetnek a képviselőjeként volt jelent az Országos Gyermekvédelmi Kongresszuson (Nationaal congres voor kinderbescherming). Ld. erről a szervezet emlékkönyvét: *Gedenkschrift Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging 1853–1903*. H. J. Gerretsen, 's-Gravenhage 1903, viszont J. A. Cramer nevét nem találtam meg benne.

⁴¹ Randwijck, S. C. van: *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest, 1897–1942*. Deel I–II. Boekencentrum, 's-Gravenhage 1981, I. 77–81. Az alapítók közt Van Randwijck szerint sok „magas rangú” férfiú volt.

Az Utrechti Missziós Egyesület képviselőjében részt vett az 1910. évi edinburghi Világmissziós Konferencián (World Missionary Conference), amelynek nagy jelentőséget tulajdonítanak a misszió történetében.⁴² Eddig a misszió főleg egyesületi jellegű volt, és ez a konferencia jelezte az egyházak egyre növekvő együttműködésének kezdetét a misszió területén, és tartalmilag fontos pontokon a 20. század előfutára volt.⁴³ Ezt a konferenciát általában az ökumenikus mozgalom elődjének tartják.⁴⁴ A tanácskozás során fellobbanó ökumenikus tűz Cramer szívét is fellelkesítette az ökumené iránt, s emellett itt ismerkedett meg számos olyan emberrel, akik társai lettek az ökumené útján. Közéjük tartozott John Mott, Joseph Houldsworth Oldham és Nathan Söderblom. Ez az ökumenikus elkötelezettség az, ami később kapcsolatba hozza Magyarországgal.

Teljesen világos – ez második konklúziónk –, hogy Cramer egy életre elkötelezte magát a misszió mellett. Nem csupán misszionárius volt – olvashatjuk az egyik visszaemlékező cikkben –, hanem ő volt *a* misszionárius.⁴⁵ Emellett 1910-től ő volt az ökumenikus mozgalom egyik úttörője is. Ennek fényében úgy tűnik, hogy az előterjesztők dr. Cramer tudományos érdemeire való hivatkozása kissé erőltetett, ugyanis utolsó cikkét 1901-ben publikálta a *Theologische Studien* tudományos folyóiratban.⁴⁶ Viszont mivel tiszteletbeli professzori címről volt szó, tudományos érdemeit meg kellett említeniük az előterjesztésben. Véleményem szerint Cramer azért kapta a tiszteletbeli professzori címet, mert közvetlen szerepet vállalt Magyarország és Erdély szükséghelyzetének enyhítése érdekében.⁴⁷

⁴² Cramer írásban is beszámolt erről a konferenciáról: Cramer: J. A.: De wereldzendingsconferentie te Edinburgh. In: *De Haagse Zendingsbode*, 13 (1910/1 júli, 1 augusztus). Erről a konferenciáról ld. még Stanley, Brian: *The World Missionary Conference, Edinburgh 1910*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich. 2009, valamint Wind, Annemarie: *Zending en oecumene in de twintigste eeuw. Handboek over de geschiedenis van zending en oecumene aan de hand van de grote conferenties en assemblies. I. Van Edinburgh tot met Evanston 1954*. Deel I. J. H. Kok, Kampen 1984, 26–44.

⁴³ *Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging*, 23 (1910) 6, 92. A konferencián Crameren kívül még Joh. Rauws, valamint – saját költségén – J. Henzel képviselte az egyesületet. A *De Standaard* 1910. június 18-i száma szerint mintegy 1200 hivatalos küldött jelent meg, akik közül húszan voltak hollandok. Hollandiából jelen voltak többek közt J. W. Gunning és ifj. J. W. Gunning, W. W. Smitt, H. Dijkstra tiszteletes, A. M. Brouwer és H. van Nes. Cramer később a spanyolországi evangelizációs nemzetközi bizottságnak és egy indonéziai missziós iskolának is igazgatója volt. Ezekről a tevékenységekről nem találtam több adatot.

⁴⁴ A szakirodalmi hivatkozásokat illetően ld. a 42. lábjegyzetet.

⁴⁵ Fokkema, F. J.: In memoriam prof. dr. J. A. Cramer. *Zendingsblad der Nederlandsche Hervormde Kerk* XXXVI (1952/8); Catha H. Pontier az „egyházon kívüliek prédikátorá”-nak nevezte: Pontier, Catha H.: Predikant voor buitenkerkelijken. In: *In de Waagschaal* VII (1952/48).

⁴⁶ Cramer, J. A.: Witsius als dogmaticus. In: *Theologische Studien* 19 (1901) 385–450.

⁴⁷ Az ökumenikus mozgalom különböző szervezeteinek levéltárai Genfben találhatóak, viszont az elkövetkező három évben folyó átszervezés miatt nem lehet hozzáférni a bennük tárolt iratokhoz. (Anne Emmanuelle Tankam közlése a 2025. január 9-én kelt levelében.)

Nemzetközi orientáció

Cramert 1921-ben nevezték ki az egyháztörténet professzorává Utrechtben. Ez a kinevezés elég sok felzúdulást váltott ki, ugyanis Cramer immár 57 éves volt, és már elég sok esztendő eltelt azóta, amikor utoljára tudományos cikket közölt. Emellett a Hervormde Kerk egyik irányzata, a hitvallók úgy vélték, hogy most ők lennének a soron, s így közülük kellene professzort választani; és az egyetem is egy másik jelöltet szemelt ki. Viszont Johannes Theodoor Visser miniszter a saját útját járta, és Jan Cramert nevezte ki, mégpedig nem tudományos érdemei miatt. Egyes emlékező cikkekből kiderül, hogy Cramer is tiszttában volt ezzel. Egyik tanítványa ezt írta: ő tudatában volt annak, hogy

„[...] ennek az állásnak a betöltésénél nem a tudományos oktatáson volt a hangsúly, hanem tudta, hogy azért kérték fel, mert pasztorációs szerepet vállalt fel mind kollégái, mind pedig tanítványai irányában.”⁴⁸

De vajon csak erről volt szó? Az mindenesetre biztosnak látszik, hogy ez nem olyan kinevezés volt, amely Aart de Groot elemzése szerint végét vethetett volna annak a nyomasztó hangulatnak, amely az utrechti teológiai karon uralkodott a két világháború közt.⁴⁹ Bármennyire is népszerű volt Cramer a fiatalok körében, és akármennyire is fontos és termékeny volt ökumenikus elkötelezettsége, teológiaiag nem tudta legyőzni azt a krízisérzetet, amely a hallgatók új generációját jellemezte. Én azt hiszem, hogy De Visser nemzetközi tapasztalata miatt nevezte ki Cramert, ugyanis ebből bőven volt alkalma szerezni 1910-től kinevezése pillanatáig. C. M. Niels van Driel szerint, aki Arie Noordtzijnek, Cramer kollégájának életrajzírója, ez kétes politikai kinevezés volt, amelyben a tudományos kvalifikációk másodlagos szerepet játszottak.⁵⁰

Mikor 1907-ben Hágában a második békekonferencia zajlott, a németországi és angol keresztyének tették fel maguknak azt a kérdést, hogy vajon vállalhat-e az egyház szerepet a valódi és tartós béke megteremtése területén. Valamivel később ennek folytatásaként alakult meg a Nagy-Britannia és Németország Közti Baráti Kapcsolatok Ápolását Segítő Egyesült Egyházi Bizottság (Vereinigtes Kirchliches Komitee zur Pflege freundschaftlicher Beziehungen zwischen Grossbritannien und Deutschland). Miután az Amerikai Egyesült Államok is jelezte,

⁴⁸ Utrechti Levéltár, toegangsnummer 1486. Dokumentáció a lelkipásztorokról stb., inv. nr. 2, *Collectie P. U. Huistra*, kb. 1900–2004. Itt található többek közt H. J. Drost: *Prof. dr. J. A. Cramer*, 12. júli 1952.

⁴⁹ Groot, Aart de – Otto Jong, J. de: *i. m.* 57–63.

⁵⁰ Driel, C. M. van: *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordtzij (1871–1944)*. Ad chartas-reeks 15. Vuurbaak, Barneveld 2010, 400., 413.

hogy érdekli a kezdeményezés, elhatározták, hogy létrehoznak egy „Világszövetséget”.⁵¹ Az alakuló gyűlést, amelyet 1914. augusztus 3–4-re terveztek, már a hivatalos indulás előtt lefűjték az első világháború kitörése miatt. A konferencia néhány résztvevője még ugyanezen a héten létrehozta Londonban a Nemzetközi Barátság Egyházi Világszövetségét (The World Alliance of Churches for Promoting International Friendship). Ez nem pacifista szervezet volt, nem képviseltek radikális antimilitarizmust vagy teljes erőszakmentességet, de kétségtelenül békeszervezetről volt szó. Egy olyan emberek és szervezetek közti nemzetközi hálózat létrehozására törekedtek, amely képes volt a feszültségek csökkentésére. Célkitűzéseinek sorában állt az is, hogy az egyházak barátságának le kell győznie a népek és nemzetek közti bizalmatlanságot és gyűlöletet. Ez nem egyházi ökumenikus mozgalom, hanem inkább keresztyének békemozgalmainak hálózata volt, még akkor is, ha a szervezeten belül különböző egyházakhoz tartozó hívek működtek együtt.⁵²

A kezdeményezés sikeresnek bizonyult, és a következő években számos országban, köztük Hollandiában is megalakították a szövetséghez tartozó tagszervezeteket. Fontos szerep jutott ebben Cramernek, aki Johannes Wilhelm Ponttal (1863–1939) és Henricus Jacobus Engelinusszal Holstijn (1874–1943) alapította meg a holland tagszervezetet. Ennek hosszú éveken át elnöke maradt, mígnem 1933-ban nehéz szívvel leköszönt. Ebben előrehaladott életkora mellett valószínűleg felesége rossz egészségi állapota is nagymértékben közrejátszott.⁵³

Hogy milyen jelentős szerepet játszott Cramer, az kiderül abból is, hogy milyen sok írása jelent meg a világszövetség folyóiratában, az *Internationaal Christendom*

⁵¹ Ld. erről Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918. Een oecumenische vredesorganisatie*. (Dissertatie.) Kok Verlag, Kampen 1996. Ezt németre is lefordították: *Der Weltbund für Freundschaftsarbeit der Kirchen 1914–1948. Eine ökumenische Friedensorganisation. Übersetzt von Christian Brylak und Martin Heider Lembeck, Frankfurt am Main 2001*. Uő: Kanttekeningen bij het ontstaan van de Wereldraad van Kerken. De verkerkelijking van de oecumenische beweging tussen 1918 en 1938. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* XXI (1998/48), 4–20. Mivel a gyűlésről szóló hivatalos jelentés nem hozzáférhető Hollandiában, elemzésemet Harmjan Damra alapozom. Szakszerű támogatását ezúton is köszönöm. Amint azt korábban említettem, a forrásanyagok kutatását az is kádályozta, hogy a három évre tervezett átszervezés miatt nem lehet hozzáférni az Egyházak Világtanácsának Genfben őrzött levéltári anyagához.

⁵² Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 51–53.

⁵³ Wissing, J. C.: Berichten uit de Nederlandsche Afdeeling. Bestuursvergadering op Maandag 22 mei te Utrecht. In: *Maandbericht van de Nederlandsche Afdeeling van den Wereldbond tot het bevorderen van een goede verstandhouding tusschen de volken door de kerken* 6 (1933/5), 41–46. Felesége egészségi állapotáról egyik Franz Marius Theodor de Liagre Böhlnek (1882–1976) írt levelében tesz említést: Leideni Egyetemi Könyvtár BPL 3081. J. A. Cramer levele F. M. Th. Böhl részére, 1933. április 5.

ban. Senki sem közölt annyit, mint Cramer. Néha elmékedéseket is írt, de a többször a világszövetség eseményeihez kapcsolódóan szólalt meg.

Bő egy évvel Konstanz (1914) után, amikor megtartották Bernben a világszövetség első hivatalos ülését (1915. augusztus 25–27.), nem mindenki volt elégedett a szövetség nevével, ugyanis az az egyházak szövetségét sugallta, ami nem volt helytálló, s ezért kiigazítást igényelt. A világszövetség ettől kezdve viselte a World Alliance for Promoting International Friendship through the Churches nevet. Így nagyobb távolságot tartottak az (állam)egyházaktól, és az egyházi intézményektől függetlenül végezheték munkájukat. Az viszont némileg homályos maradt, hogy pontosan milyen viszonyban álltak az egyházakkal. Cramer úgy vélte, hogy a világszövetség nem az egyházak szövetsége volt, hanem egy szövetség az egyházak által.⁵⁴ Ebben a viszonyban a tagszervezetek relatíve önállóak maradtak, vagyis a nemzeti tagszervezetek szövetségéről volt szó. Így minden tagszervezet autonóm maradt az egyházakkal tartott kapcsolat tekintetében is, bár a helyzet országonként különbözött.

Ez viszont másoknak, mint például Nathan Söderblomnak (1866–1931), aki a világszövetség svéd tagszervezetének elnöki tisztségét töltötte be, túl kevés volt. A háború utáni első konferencián (Hága, 1919) ő vezette be az ökumenizmus fogalmát.⁵⁵ Nála nem a békén, hanem az „egyház egységén” volt a fő hangsúly, és emellett egy olyan szövetséget kívánt létrehozni, amely az egyházak szócsöveként működik, a világszövetségnél viszont a személyes keresztyén élet hatása volt hangsúlyos, de olyan formában, hogy nem akarták kizárni az egyházak befolyását.⁵⁶ Viszont egyre világosabbá vált, hogy a világszövetség ökumenikus békeszervezet kívánt lenni, és nem „csak” ökumenikus szervezet.⁵⁷ Célja a béketeremtés volt az összes társadalmi és nemzetközi kapcsolat megújítása által, és a hangsúly nem a szervezésen volt, hanem az emberek által gyakorolható befolyáson. Nathan Söderblomnál és az olyan ökumenikus szervezeteknél, mint a Life and Work és a Faith and Order, az egyházi háttér fontos szerepet játszott.

Kétségtelen, hogy Cramer, akinek teológiai felfogása az etikai irányzatban gyökerezett, sokkal inkább a világszövetségnél érezte otthon magát, mint azoknál a szervezeteknél, amelyekből később az Egyházak Világtanácsa (World Council of Churches) kialakult. 1919-ben, amikor Söderblom első ízben terjesztette elő a saját nézeteit, nem tudtak egyetértésre jutni, és így mindkét látásmód megmaradt egymás mellett a világszövetségen belül. Azonban lassanként világossá vált,

⁵⁴ Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 93.

⁵⁵ Cramer, J. A.: Conferentie 1919. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921) 7–32. Ld. még Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 108–109.

⁵⁶ Cramer, J. A.: *Conferentie 1919*, In: *Internationaal Christendom* 5 (1921) 17.

⁵⁷ Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 112.

hogy egyre több hang óhajtotta a tisztán egyházi szervezet létrejöttét, és végül ezek a törekvések győztek. 1937-ben, amikor a Life and Work és a Faith and Order úgy döntöttek, hogy egy újonnan létrehozandó világtanácsban kívánnak együttműködni, szándékosan kihagyták a világszövetséget,⁵⁸ és ez a világszövetség bukásához vezetett. Igaz ugyan, hogy a világszövetséget hivatalosan csak 1948-ban, az Egyházak Világtanácsának létrejöttékor oszlatták fel, viszont feladatköre de facto már 1938-ban megszűnt. Azt sajnos nem sikerült kiderítenem, hogy Cramer mit gondolt minderről. Viszont az egyik emlékére írt cikkben azt olvashatjuk, hogy élete végén Cramer úgy nyilatkozott beszélgetőpartnere előtt, hogy vágyainak egy része megvalósult: „Az ökumenikus mozgalom az egyházi munka részévé lett.”⁵⁹

Egyébként a világtanács soha nem jöhetett volna létre a világszövetség előkészítő munkája nélkül. Harmjan Dam ennek kapcsán jegyzi meg, hogy a világszövetségnek több kapcsolódási pontja van a Life and Work mozgalommal, mint a Faith and Orderrel.⁶⁰ Joggal nevezik Cramert az ökumenikus mozgalom úttörőjének.⁶¹

1998-ban, amikor az Egyházak Világtanácsa megalakulásának 50. évfordulóját ünnepelte, Harmjan Dam fontosnak tartotta, hogy néhány széljegyzetet fűzzön keletkezésének történetéhez. A legfontosabb megjegyzése arra a tényre vonatkozott, hogy az ökumenikus mozgalom történetének megírásában központi jelentőséget tulajdonítottak a világtanácsnak, viszont alulértékelték a világszövetség jelentőségét. Hangsúlyozta, hogy a világtanács *nem* az egyházakban jött létre. Különbőféle ökumenikus mozgalmak léteztek. A világszövetség mellett a Life and Work (1925), a Nemzetközi Missziói Tanács (World Missionary Council), a Presbiteriánus Világszövetség (Presbyterian Alliance), a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (Young

⁵⁸ Ld. Dam következtetéseit uo. 328–334. Emiatt a világszövetség holland tagszervezete némileg csalódott volt, de hamar belenyugodott az elkerülhetetlenbe. Ld. még Dam, Harmjan: Kanttekeningen. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* XXI (1998/46), 4–10.

⁵⁹ Schouwenburg, N. G. J. van: In memoriam Prof. dr. J. A. Cramer. In: *Woord en Dienst* (1952/juli 26.), 230. Hasonló megjegyzést tesz Böhl, F. M. Th.: Gedenkt uwer voorgangeren. I. Voorlopers en voorgangers. In: *Gemeenschap der Kerken. Maandblad van de Oecumenische Raad in Nederland* 1 (1947/2), (1–10) 9.

⁶⁰ Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 156.

⁶¹ Schouwenburg, N. G. J. van: *i. m.* 230. 1949-ben, lelkészé avatásának 60. évfordulóján az újságíró P. U. Huistra egy kézzel írott cikkben említi, hogy őt „a hollandiai ökumenikus mozgalom atyjá”-nak is szokták nevezni. Hogy publikálták-e valaha, nem tudtam kideríteni. Egy ehhez mellékelt levélben N. C. Posthumus Meyes közli, hogy apja, E. J. W. Posthumus Meyes lelképásztor betegség miatt nem tudta átnézni az írást, és nem tudta hozzáfűzni megjegyzéseit.

Men Christian Association) és a Keresztyén Diákok Világszövetsége (World Student Christian Federation) érdemel említést. Ezek között a világszövetség meszsze nem volt a legkisebb. Ebben az értelemben a világszövetség úgy járt, mint maga Cramer is: fontos szerepet töltött be, de gyorsan meg is feledkeztek róla. F. M. Th. Böhl (1882–1976), aki előbb Groningenben, majd Leidenben volt professzor, sokat dolgozott együtt Cramerrel, atyai jó barátjának nevezte őt, és csodálta bölcs politikáját, amivel

„[...] saját személyét háttérbe szorította, és a fiatal világszövetséget képes volt a felnövekvő ökumenikus mozgalom szolgálatába állítani, annak összes ágával együtt, melyeknek sokasága bontakozott ki akkoriban”.⁶²

A világszövetség holland tagszervezete

Annak érdekében, hogy jobban megérthessük Cramer magyarországi jelentőségét, szükséges egy pillantást vetnünk a világszövetség holland tagszervezetére. Működését 1915 végén kezdte meg az *Internationaal Christendom*⁶³ folyóirat kiadásával, s emellett több olyan politikai próbálkozást is támogatott, amely a kiegyezésen alapuló béke létrejöttét tűzte ki célul. Tájékoztatta az olvasókat a világszövetségen belüli eseményekről, valamint a külföldi fejleményekről, és értekezéseket is tartalmazott például a pacifizmusról, a misszióról és az internacionalizmusról, valamint a békevasárnapról, amelyet a világszövetség első ízben 1916-ban szervezett meg. 1918-ban pedig azon kezdtek munkálkodni, hogy egy népszövetség jöjjön létre a háború után.

A háború alatt a világszövetség (különböző tagszervezete) pasztorális gondozással és diakóniai munkával is foglalkozott a fogságba esett polgárok és katonák körében. Így például a német tagszervezet hatvan olyan lelkipásztort gyűjtött össze, akik a fogságba ejtett angol katonákkal foglalkoztak, és létrehoztak egy olyan szervezetet is, amelyik a külföldre került németek megsegítésére összpontosított. Az Egyesült Királyságban pasztorális gondozásban részesítették a fogságba ejtett külföldieket. Országonként más-más missziós tevékenységeket szerveztek. „A szeretet ezen csendes munkájának jelentős része észrevétlen maradt a fegyverek zajában” – vonja le következtetését Dam.⁶⁴

⁶² Böhl, F. M. Th.: Gedenkt uwer voorgangeren. I. Voorlopers en voorgangers. In: *Gemeenschap der kerken. Maandblad van de Oecumenische Raad in Nederland* 1 (1947/3), (6–10) 9.

⁶³ *Internationaal Christendom. Orgaan van de Nederlandsche afdeling van den Wereldbond tot het bevorderen van de goede verstandhouding tusschen de volken door de kerken.* 1939-től: *Oecumenisch Christendom*. Szerk. J. A. Cramer, F. M. Th. Böhl és J. C. Baak.

⁶⁴ Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 77–80.

Az 1918. november 11-i fegyverszünetet követően a világszövetség egyre inkább a Balkánon élő kisebbségek helyzetére, a szükségét szenvedő egyházak támogatására és a különböző népcsoportok és egyházak kibékítésére összpontosított. A gyakorlati segítségnyújtás a Cramer barátja, Adolf Keller által létrehozott Egyházi Segélyakciók Európai Központja (Europäische Zentralstelle für Kirchlich Hilfsaktionen) keretében történt,⁶⁵ amelyben Jan Cremer és Frans Böhl is fontos szerepet játszott.⁶⁶ A későbbiekben szorosan együttműködtek a Life and Workkel, amelynek ugyanabban az épületben volt az irodája Genfben, mint a világszövetségnek.

1933. május 22-én Cramer megvált a világszövetség holland tagszervezetének elnöki tisztségétől.⁶⁷ Jelen volt a világszövetség konstanzi alakuló ülésén, részt vett minden nemzetközi gyűlésén, és az 1915-től, vagyis megalakulásától kezdve ő állt a világszövetség holland tagszervezetének élén. Egyaránt átélte a lelkesedés és az elcsüggedés időszakait, sőt azt az időt is, amikor vezetőségi tagként magára maradt, de az évek előrehaladtával mégiscsak növekedett a világszövetség. Ekkor azonban idejét látta annak, hogy megváljék hivatalától. Sőt kifejezetten azt tartotta: a keresztyén embernek az is hivatása, hogy kellő időben visszavonuljon.

„Nem szabadott eljönnie annak az időnek, hogy mások zavarba essenek miatta, ami pedig bizony megesik azokkal az idősekkel, akik nem akarnak helyt adni a fiataloknak.”⁶⁸

Az elnöki tiszttet kollégája, Frans Böhl vette át, aki hosszú éveken át volt hűséges harcos- és munkatársa, s gyakran útítársa is. Cramer tiszteletbeli elnök lett, és továbbra is ápolta a kapcsolatot Kelet-Európával, különösen Magyarországgal.⁶⁹

Mindezek után levonhatjuk a harmadik következtetést: kijelenthetjük, hogy azzal a tevékenységgel, amelyet Cramer lekipásztorként, majd professzorként

⁶⁵ Ld. erről Jehle-Wildberger, Marianne: *Adolf Keller (1872–1863). Pionier der ökumenischen Bewegung*. Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2008, 183–258. Bouman, Pieter M.: *Tears and Rejoicing. The story of the European Interchurch-Aid 1922–1956*. Leuven 1983.

⁶⁶ Ld. Keller, Adolf: *Europäische Zentralstelle für Kirchliche Hilfsaktionen*. Genf 1928.

⁶⁷ Berichten uit de Nederlandsche Afdeeling. Bestuursvergadering op Maandag 22 mei te Utrecht. In: *Maandbericht van de Nederlandsche Afdeeling van den Wereldbond tot het bevorderen van een goede verstandhouding tusschen de volken door de kerken* 6 (1933/5), 41–46.

⁶⁸ Uo. 43.

⁶⁹ Ld. Makkai, A. [Makkai Sándor]: De Hongaarsche Hervormde Kerk in Rumenië. In: *Internationaal Christendom* 20 (1936), (183–193) 193., ahol azt olvashatjuk, hogy Cramer „továbbra is átvész” adományokat a romániai magyar református egyház számára.

fejtett ki a világszövetség érdekében, nagymértékben elkötelezte magát a békére való törekvés és az ökumené felvirágoztatása mellett, és eközben nagyon világosan látta, hogy az első világháború által okozott pusztítások után többre van szükség a szép szavaknál. Etikái teológusként nem annyira az ökumené (egyházi) szervezetére helyezte a hangsúlyt, hanem arra a befolyásra, amit az egyes emberek gyakorolhatnak az európai népek egymás közti kapcsolatára. Amint arra lehetőség nyílt, részt vett a Kelet-Európa javára indított segélyprogramokban, és ebbe a Nederlandse Hermvormde Kerket is megpróbálta bevonni. Cramer a holland tagszervezet elnökeként vett részt mindezekben a tevékenységekben, és nemzetközileg elismert személyiséggé lett.

Cramer és Magyarország

Azok a személyek, akik a tiszteletbeli professzori cím odaítélését előterjesztették, Cramer tudományos érdemei mellett még három fontos szempontot vettek figyelembe.

1. A világszövetség első konferenciáján, amelyet a nagy háború után tartottak, Cramer elnökölt. Ennek során kapcsolatokat épített ki a háború által szétválasztott egyházak között, és sokat tett azért, hogy felkeltse az egyházak érdeklődését az Erdélyi Református Egyház iránt.

2. Emellett heteket, hónapokat töltött saját költségén Londonban és Párizsban, hogy bemutassa Magyarországot helyzetét.

3. Végül nagymértékben működött közre az erdélyi református egyház pénzügyi helyzetének javítása érdekében azáltal, hogy jelentős összegeket gyűjtött javára.

Az 1. és 2. szempont. Politikai támogatás

A fenti érveléssel a javaslat betérjesztői fején találták a szöveget. De ezt megelőzte valami, amit a következmények megértése érdekében fontos ismernünk.

1918 végén a magyar protestánsok sürgető kéréssel fordultak Vilma királynőhöz és más magas rangú holland protestánsokhoz. A hosszú múltra visszatekintő Magyar Királyság minden oldalról nyomás alá került, és az a veszély fenyegette, hogy nem sok marad belőle.⁷⁰ Nem sokkal később delegációt küldtek különböző nyugati országokba, köztük Hollandiába is, hogy elmagyarázzák, miért szorulnak

⁷⁰ Ld. bővebben: Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, 61–84.; a távirat szövege a 63. oldalon található. Ld. még Aalders, Maarten J.: *The Dutch Churches and Trianon*. In: Barta, Róbert – Kerepeszki, Róbert – Kania, Krzysztof – Novák, Ádám (eds): *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. University of Debrecen, Faculty of Arts and Humanities, Debrecen 1921, 153–168. Aalders, Maarten J.: *Útban Trianon felé. A holland egyházak magatartása*. In: *Református Szemle*, 111. (2018/2), 203–219.

segítségére.⁷¹ Kolozsvárról nem küldtek református delegátust, viszont jelen volt Győrfi István professzor és Boros György főjegyző; mindketten az unitárius egyház küldöttei voltak.⁷²

Amint az Sebestyén Jenő és Antal Géza naplóiából kiderül, számtalan beszélgetést folytattak különféle személyiségekkel. Közéjük tartozott a világszövetség holland tagszervezetének elnöke, Cramer és titkára, J. W. Pont evangélikus professzor.⁷³ Ők meggyőzték a delegációt arról, hogy egy memorandumot kell készíteniük, amelyben kifejtik ügyüket. A memorandumot el is készítették, azt a világszövetség folyóiratában publikálták, és brosúraként is megjelent.⁷⁴ Később még két további két részt is publikáltak. Időközben a holland egyházak egy „manifesztum”-ot fogalmaztak meg, amelyben kinyilvánították támogatásukat a magyarok ügye iránt.⁷⁵ Ezt a magyarok felhasználhatták másokkal történő találkoásaik alkalmával.

Nem tudtam kideríteni, hogy Cramer és Pont elutaztak-e Franciaországba, amint azt az előterjesztők gondolták, viszont amikor Londonban jártak a világszövetség nemzetközi bizottságának 1919 februárjában tartott gyűlésén, megragadták az alkalmat, hogy Angliában is ráirányítsák a figyelmet a magyarok ügyére.⁷⁶ Itt viszont csalódniuk kellett. Cramer szerint a sajtó megmérgezte a hangulatot. A britek sok tekintetben alulinformáltak voltak. Legalábbis ők ezt így tapasztalták, és nem sikerült semmilyen gyakorlati eredményt elérniük.

„Kezdeményezésünkre beadványokat küldtek a kormányhoz; megbeszéléseket folytattunk előkelő férfiakkal, többek között a miniszterelnökkel is, de az antant ezt követő fellépése, amelyet a legyőzött és leigázott Magyarországgal szemben tanúsított, világossá tette számunkra, hogy e munka közvetlen eredménye igen csekély volt.”⁷⁷

⁷¹ Biztosan tudjuk, hogy küldöttség utazott Svájcba is.

⁷² Dr. Boros György (Tordátfalva, 1855. ápr. 19. – Kolozsvár, 1941. jan. 25.) unitárius lelkész, teológiai tanár, erdélyi magyar unitárius püspök 1928-tól 1938-ig és a Harvard Egyetem díszdoktora.

⁷³ J. W. Pont (1863–1939) többek közt Utrechtben is végzett lelképásztori szolgálatot, 1902-től a Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk teológiai szemináriumának professzoraként oktatott Amszterdamban, 1915-től pedig Utrechtben.

⁷⁴ Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, 70–72. A brosúrák angol nyelven is megjelentek.

⁷⁵ Uo. 68–69.

⁷⁶ Pont, J. W.: Jaarvergadering van de afdeeling Nederland van den Wereldbond, gehouden maandag 22 september 1919 te Den Haag, Zuid-Binnensingel 10. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921), (1–6) 2.

⁷⁷ Uo.

Ez a tájékoztatás az 1918–1919-es esztendőre vonatkozó jelentésben olvasható, amelyet a világszövetség holland tagszervezetének 1919. szeptember 22-én tartott éves gyűlésén hangzott el.⁷⁸ Egy héttel később, 1919. október 1–3. között Oud-Wassenaarban került sor a világszövetség nemzetközi bizottságának első, háború utáni ülésére.⁷⁹ A tiszteletbeli professzor cím odaítélését előterjesztő személyek szerint ezen a gyűlésen Cramer volt az elnök. Itt építette ki a kapcsolatot a háború által elválasztott egyházak között, és véleményük szerint sokat fáradozott azért, hogy más egyházak érdeklődését is felkeltse az Erdélyi Református Egyház iránt.

Mindez természetesen nem egyedül Cramer munkájának eredménye, ugyanis ő csak az első nap volt elnök. A betérjesztők joggal mutattak rá a háború által szétszakított európai egyházak közti első kapcsolatfelvétel fontosságára és arra, hogy milyen szerepet játszott ebben Cramer. Ennek a kapcsolatfelvételnek a jelentőségét nem szabad alábecsülni. Ebben Cramer valóban nagyon fontos szerepet játszott.

Az első világháborúnak pusztító következményei voltak: tízmillió halott, húszmillió sebesült és hatmillió hadifogoly. „Hogyan hallgathattunk volna erről a szenvedésről, annak ellenére, ha keresztyénként vannak ismereteink a megbocsátást és a megbékélést illetően?”⁸⁰ A londoni előkészítő megbeszélést Németország bűnének súlyos kérdése uralta, és ez rányomta bélyegét a világszövetség háború utáni első gyűlésére. Franciaország és Belgium úgy vélték, hogy a németeknek (és a magyaroknak is) előbb meg kell vallaniuk bűneiket. Amikor a németeket előfeltételek nélkül hívták meg a gyűlésre, jelentős francia protestánsok tagadták meg a részvételt, és csupán két francia küldött jött el Oud-Wassenaarba. Mivel volt egy német küldöttség, és Magyarország képviselői is jelen voltak, a korábbi hadviselő országok képviselői először ültek egy asztalhoz a fegyverszünet óta.⁸¹ A megbeszéltek témák között volt egyebek mellett az is, hogy miként viszonyuljanak az egyházak a munkásmozgalomhoz és a leszereléshez. Sok figyelmet fordítottak a Nemzetek Szövetsége (más néven: Népszövetség) ügyeire, és felszólították, hogy foglalmazzon meg egy nyilatkozatot a kisebbségek védelmére. Ez jó bevezetés volt néhány Magyarországot érintő határozathoz. Annak világossá tétele érdekében, hogy mekkora a szükség a nagy lélekszámú protestáns népesség körében, rámu-

⁷⁸ Pont, J. W.: *i. m.* 1–6.

⁷⁹ Erről a gyűlésről ld. Rouse, Ruth – Neill, Stephen C. – Fey, Harold E. (eds.): *A History of the Ecumenical Movement, 1517–1968*. 4th edition. World Council of Churches, Geneva 1993, 530–535. Részletes elemzés olvasható itt: Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 102–127., egy részletes beszámoló pedig itt is: Cramer, J. A.: *Conferentie van het Internationaal Comité van den Wereldbond*. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921) 7–32.

⁸⁰ Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918*, 102.

⁸¹ Magyarországról Antal Géza, Boér Elek és Pelényi János voltak jelen.

tattak a korábban összeállított memorandumra. „Égbekiáltó” – tette hozzá Cramer, utalva a románok Magyarországgal szembeni fellépésére (ekkor egyébként a megszállt Erdély formálisan még Magyarországhoz tartozott). Rámutattak arra, hogy a görögkeleti egyház egyáltalán tanúsított toleranciát a protestáns egyházak irányában, és emiatt ezek sanyarú helyzetben voltak. Ezért a Nemzetek Szövetségét arra sürgették, hogy fogadjon el egy olyan határozatot, amelyben a csatlakozó országok garantálják a vallásszabadságot. Ebben az összefüggésben Cramer fölöttébb örömtelinek tartotta, hogy három indítványt is elfogadtak, amelyben a helyzetet explicit módon a Nemzetek Szövetségének figyelmébe ajánlották. Ezek a csonka Magyarország anyaegyházával való kapcsolattartásról, a lelkiismereti szabadságról, valamint a lekipásztörök és egyházi tisztségviselők személyes biztonságáról szóltak.⁸²

Cramer hálával telten tekinthetett vissza a sikeres konferenciára. Úgy vélekedett, hogy ez a konferencia sok jót tett a népek egymás közti jobb megértés érdekében. Megjegyezzük, hogy a Nemzetek Szövetségét éppen a népek közti jobb megértés céljából hozták létre.

A 3. szempont: pénzügyi és egyéb segítségnyújtás

Amikor a Kolozsvári Teológiai Fakultás jóváhagyta Cramer tiszteletbeli professzori címmel való kitüntetését, és erről levélben értesítették őt, egyúttal köszönetét is kinyilvánította az általa közvetített „19 ezer frankért”. Ezzel pedig rátérünk a Cramer tiszteletbeli professzori kinevezése érdekében előterjesztett indoklás harmadik pontjára: Cramer nagy erőfeszítéseket tett a magyarok helyzetének javításáért „azáltal, hogy jelentős összegeket gyűjtött össze” számukra. Miről is van szó?

Magyarország nehéz helyzete 1919 őszén került a figyelem központjába Hollandiában. Antal Géza pápai teológiai tanár, aki korábban az Utrechti Egyetemen tanult, és Cornelis Willem Opzoomernek (1821–1892), a neves filozófusnak és jogásznak a lányát vette feleségül, 1919 őszén számtalan előadást tartott a magyarországi helyzetről Jan Petrus Philippus Clinge Clinge Fledderusszal (1870–1946), a Holland Királyság budapesti főkonzuljával, aki ekkor otthon töltötte szabadságát. Antal Géza a Vöröskereszttel együttműködve akciót szervezett annak érdekében, hogy segélyszállítmányokat juttassanak el Magyarországra. Ebbe az akcióba illeszkedett a goudai gyülekezet kérése a Hervormde Kerk zsinatához, hogy szervezzen gyűjtést a magyarok szükséghelyzetének enyhítésére. Ez *önkéntes* gyűjtés volt, amelynek eredményeképpen 17 485,67 gulden gyűlt össze.

⁸² Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, 72.

Egy másik fontos momentumra 1920 nyarán került sor, amikor a Hervormde Kerk zsinata úgy döntött, hogy létrehoz egy tanácsadó bizottságot a külföldi egyházakkal ápolandó kapcsolattartás céljából. A tanácsadó bizottság elnöke Gerard Johan Weyland (1860–1935) volt, a zsinat elnöke, aki hivatalánál fogva elnöke volt az Általános Zsinati Bizottságnak, vagyis a napi teendőkért felelős zsinati vezetőségnek is. Sógora, Jan Anthony Cramer lett a tanácsadó bizottság titkára. További tagok voltak: Albert Eekhof (1884–1933) leideni professzor, a magyar egyháztörténet és az angolszász világ ismerője; Nicolaas van Wijk (1880–1941), a szlavisztika professzora szintén Leidenben; Georges Eugène Maurice Picard (1868–1892), az arnhemi vallon hervormd egyház lelkipásztora és a francia egyházak ismerője; valamint F. M. Th. Böhl, akinek apja, Eduard Böhl sokrétű kapcsolatban állt a bécsi magyar teológusokkal.⁸³ Határozottan kinyilvánították, hogy tanácsadó bizottságról van szó, és Cramer ezen minőségében vett részt a Magyarország javára szervezett gyűjtés hozadékaának az elosztásában. A holland külügyminisztérium közvetítésével 3000 guldent juttattak el Erdélybe, Antal Géza által pedig 3000 guldent Magyarországra. A maradékot egyelőre takarékszámára helyezték.⁸⁴

Az is egyértelmű, hogy Cramer más módon is részt vett a Magyarország részére nyújtott segítségnyújtásban. Itt az úgynevezett magyar gyermekvonatokat említem meg, amelyek 1920 és 1930 között több mint 28 ezer magyar gyermeket vittek Hollandiába, hogy a háború és a forradalmak okozta nélkülözések után ott pár hónapot üdüljenek, s ezalatt fizikailag felépüljenek. Ezt a Hollandia által

⁸³ *Handelingen van de Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk*. 1920, 144–145. Erről ld. még Cramer, J. A.: *Betrekkingen van de Ned. Herv. Kerk met het buitenland*. In: *Internationaal Christendom* 7 (1922/3–4), 114–116. Hivatalos neve: Zsinati Tanácsadó Bizottság a Külföldi Egyházakkal való Kapcsolattartás Tekintetében (Commissie om de synode de dienen van advies in haar correspondentie met de Buitenlandsche Kerken). Jegyzőkönyvei fennmaradtak (Utrechti Levéltár 1423, 2210-a). Az első ülésüket 1920. október 12-én tartották. Cramer csak 1948-ban adta át a jegyzőkönyveket a levéltárosnak. Az utolsó jegyzőkönyv keletkezése 1939. november 15. Feltételezem, hogy ezt követően már nem gyűltek össze. Beérkező iratokat vagy ezekhez hasonlókat nem találtam. Lehetséges, hogy ezek az Általános Zsinati Bizottság iratai közé kerültek. Cramer, Böhl és Eekhof esetében találtam válaszlevelet arról, hogy elfogadták kinevezésüket. Ez bizonyára a többi tag esetében is így történt. Ld. Utrechti Levéltár 1483, hozzáférési szám 1384, az Általános Zsinat (Algemene Synode) és az Általános Zsinati Bizottság (Algemene Synodale Commissie) iratai.

⁸⁴ Ld. Általános Zsinati Jegyzőkönyvek (Handelingen Algemeene Synode), 1921, 27. júli 1921, 55–56. és A Nederlandsche Hervormde Kerk Általános Zsinata Jegyzőkönyvének Függelékai (Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk, 1921, B függelék, 193–194. Ld. még Antal Gézának az Egyetemes Konvent nevében írott köszönőlevelét: Utrechti Levéltár, 1423, hozzáférési szám 1385: Ingekomen stukken Algemeene Synode en Algemeene Synodale Commissie, levél Antal Gézától az Általános Zsinati Bizottság részére.

kezdeményezett akciót más országokban is felkarolták, s így végül összesen 60 ezer magyar gyermek vett részt az akcióban. 1920-ban Cramer és felesége is tagja volt⁸⁵ annak a bizottságnak, amely gyermekvonatokat szervezett, s mellettük Cramer hágai barátja és kollégája, Frans van Gheel Gildemeester is. Ez az akció 1920 februárjában indult, s bár a gyermekvonatok nem érintették Kolozsvárt, a tiszteletbeli professzori előterjesztés kezdeményezői tudtak róla.

Emellett rá kívánok mutatni az Országos Menekültügyi Hivatal köszönetnyilvánító és segélykérő levelére, amelyben az illetékes államtitkár 1921 őszén köszönetet mond Cramernek a vagonlakók számára nyújtott támogatásért, amelyhez az ő és felesége segítségével 1920 elején jutottak, s egyúttal arra kérte őket, hogy amennyiben lehetséges, a továbbiakban is nyújtsanak támogatást.⁸⁶

Még fontosabbnak bizonyult Cramernek az a munkája, amelyet az Egyházi Segélyakciók Európai Központja titkáráként végzett. E segélyszervezet létrehozásáról 1919-ben kezdtek tárgyalni, amely végül 1922-ben alakult meg,⁸⁷ és a szervezet megalapító Adolf Keller főtitkárnak Cramer volt az egyik legfontosabb támasza. Cramer és barátja, Böhl a szervezet elnökségének tagjai voltak. Ahol és amikor az elkövetkező években figyelmet kért Erdély konkrét szükségzeit illetően, a segítségnyújtás mindig ebben a keretben történt. A szervezet csak később, 1929-ben kényszerült arra, hogy csökkentse az Erdélynek nyújtott segélyt a gazdasági világválság miatt.⁸⁸

Ezzel el is érkeztünk a negyedik konklúzióig. Cramer materiális és immateriális értelemben is tett erőfeszítéseket a korábbi Magyar Királyság területén élő és nélkülözést szenvedő egyházak érdekében, így az erdélyiek javára is. Ez a segítségnyújtás 1918 után sem szűnt meg, hanem új utakat találtak arra, hogy elérjék Magyarországot.

Látogatás Kolozsvárott

Cramernek 1921-ben nem volt lehetősége, hogy azonnal Kolozsvárra utazzék. Éppen akkor nevezték ki egyetemi tanárnak, és fel kellett készülnie új feladatkörére. Az utazásra 1922-ben sem nyílt lehetősége, viszont amikor 1923-ban

⁸⁵ Egy évvel később már nem találtam nevüket a vezetőségi tagok listáján. Ld. Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*, 137–200.

⁸⁶ Cramer archívuma, 1921. október 19., báró Petrichevich-Horváth Emil államtitkár, az Országos Menekültügyi Hivatal vezetőjének levele J.A. Cramer részére.

⁸⁷ Jehle-Wildberger, Marianne: *Adolf Keller (1872–1863). Pionier der ökumenischen Bewegung*. Theologischer Verlag Zürich 2008, 183–258. Cramerről ld. a 192. oldalt. Keller Frans Böhllel is sokszor működött együtt, ld. a 191. és 195. oldalt.

⁸⁸ Jehle-Wildberger, Marianne: *i. m.* 231.

a Hervormde Kerk zsinata őt küldte követségbe a magyar testvéregyházakhoz, hogy többek közt részt vegyen a magyarországi zsinaton, kihasználta az alkalmat, hogy Kolozsvárra is ellátogasson.⁸⁹ Ekkor tartotta meg székfoglaló beszédét. Útitársa és barátja Frans Böhl volt, aki akkoriban Groningenben, majd 1928-tól Leidenben volt professzor.⁹⁰

Cramer és Böhl 1923. szeptember 4-én érkezett meg Kolozsvárra. Az állomáson Csűrös József köszöntötte hollandul, aki 1888–1891 között tanult Utrechtben.⁹¹ Nagy Károly püspök is köszöntötte őket.⁹² Másnap, szeptember 5-én énekkari előadásra került sor, és a püspök ismételt köszöntőbeszéde után Cramer megtartotta előadását, amelyet itt székfoglaló beszédnek nevezek. Témája azonos volt az a székfoglalóval, amelyet Utrechtben mondott el két évvel korábban: hogyan viszonyulnak a Bibliában az abszolút igények a relativizáló történeti kritikához? A kidolgozott válasz azonban némileg eltért a korábbiától.⁹³

⁸⁹ A külföldi egyházakkal történő kapcsolattartásról foglalkozó bizottság egy február 8-i levélben javasolt néhány dolgot az Általános Zsinati Bizottságnak. Ld. Utrechti Levéltár, 1423, lel-tári szám 1384–1385, Általános Zsinati Bizottság beérkező iratai. Ezt talán éppen Cramer javasolta, aki a külföldi kapcsolatokkal foglalkozó bizottság titkáráként és az elnök sógoraként nagy befolyással rendelkezett.

⁹⁰ Ld. Cramer, J. A.: Betrekkingen van de Ned. Herv. Kerk met het buitenland. In: *Internationaal Christendom* 7 (1922/3–4), 114–116. A jegyzőkönyvek fennmaradtak (Utrechti Levéltár 1423, 2210-a). Beérkező iratokat és hasonló dokumentumokat nem találtam.

⁹¹ Ld. Tavaszy Sándor: Cramer professzor székfoglalója a kolozsvári teológiai fakultáson. In: *Református Szemle*, 16. (1923) 299–301. Ezt kiegészítettem a Cramer és Böhl hazatérése után írt beszámolójából vett adatokkal (ld. a következő lábjegyzetet). Az Utrechtben tanult Csűrös József Sebestyén Jenő kérésére működött közre 1914-ben Abraham Kuyper *Het Calvinisme (A kálvinizmus lényege)* című művének magyarra fordításában. A fordítás második kiadása 1922-ben jelent meg.

⁹² Útjukról közösen írtak jelentést a Hervormde Kerk zsinatának: Cramer, J. A. – F. M. Th. Böhl: De Hervormde Kerken in Hongarije en Zevenbergen. In: *Weekblad der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 13 december 1923. Ld. még Cramer: J. A. De protestantsche kerk te Weenen. In: *De Telegraaf*, 30 augusztus 1923. Uő: De Hervormde Kerk in Hongarije. In: *De Telegraaf*, 23 szeptember 1923. Uő: De protestantsche kerk in Transsylvánië. In: *De Telegraaf*, 30 szeptember 1923. Bő egy hónappal később jelent meg a második, némileg átdolgozott és kibővített cikke: uő: De Gereformeerde Kerk in Hongarije. In: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 60 (1923) 873–892. A harmadik cikke pedig ez volt: uő: De Gereformeerde Kerk in Transsylvánië. In: *Internationaal Christendom* 9 (1924) 45–70. Böhl is írt cikket Böhl, F. M. Th.: Het protestantisme in Hongarije en Roemenië. Een reisverslag. In: *Stemmen des tijds* 13 (1924/1), (29–57) 36–39. Ez az 1923. november 18-án kelt cikk a Hervormde Zsinat részére írt jelentéssel rokonítható. Ezért feltételezhetjük, hogy ő volt a hivatalos jelentés megfogalmazója.

⁹³ Német nyelvű kiadása: Cramer, J. A.: Der christliche Glaube und die Geschichte. In: *Neue kirchliche Zeitschrift* XXXV. (1924), 127–136. Magyar fordítást Muzsnay László készített róla: Cramer, Jan Anthony: A keresztyén hit és a történelem. (Székfoglaló beszéd, elmondott a kolozsvári ref.

Schleirmacherre utalva kiindulópontjául a keresztyén istentudatot választotta. Adottnak tekinti, hogy a hit (mint bizalom) nem egy múltbeli alakra irányul, hanem Jézus Krisztusra, aki a hívő számára valós személy. Ebből a tapasztalatból ismerjük meg a természetet és a történelmet. Ezután rámutat arra, hogy a történeti kritika sohasem „dogmatikai” előfeltevések nélkül működik, és hogy a hit sohasem függhet a kutatástól. Ez nem jelenti azt, hogy nélkülözhető a történeti kutatás, viszont tudatában kell lennünk annak, hogy az evangéliumok nem történelmi, hanem hitépítő írások, és autentikus Krisztus-tapasztalatot tartalmaznak. Ez azon a vallási tapasztalaton alapszik, hogy Jézus Krisztus közvetlenül megérint minket. Ezáltal ő isteni kinyilatkoztatássá válik szívünkben és a világtörténelemben. Így a tapasztalat által egységként ismerjük meg a természetet, az emberi világot és a történelmet, amelynek alapja Isten, a történelem középpontjában pedig Jézus Krisztus áll. Ezt nem lehet „időleges” tényezőkkel megmagyarázni, és Lessingre, Kantra, Fichtére, valamint Hegelre hivatkozva arra következtet, hogy a szekuláris történettudomány számára „a »történelem«-ből kevés marad meg”. Ezzel szemben a keresztyén hit zárt történelmi felfogást nyújt. Isten a legmélyebb alapja minden történelmi eseménynek.

„Die Vergangenheit ist eine in ihren tiefsten Gründen unbekannte Größe, die Gegenwart ein unerklärliches Chaos. Die Zukunft eine unbegrenzte Möglichkeit, das ist das Resultat rein wissenschaftlicher Geschichtsbetrachtung. Ohne Glaube kann niemand die Geschichte richtig erfassen.”

Német nyelven elmondott beszédét dr. Tavaszy Sándor tolmácsolta.⁹⁴ Utána még hárman mondtak beszédet: Makkai Sándor, Olajos László negyedéves hallgató és a már korábban említett Csűrös József. Az ünnepséget Luther *Erős vár a mi Istenünk* kezdetű énekével zárták. Este ünnepséget tartottak, amiről Böhl ekképpen írt:

„Cramer professzor és én ismét együtt teljesítettük azon kötelességünket és gyakoroltuk azon előjogunkat, hogy minden egyes alkalommal kissé eltérő szavakkal válaszolhassunk a sok-sok köszöntőre és jókívánságra.”⁹⁵

theol. fakultás 1923. szept. 6-án tartott beiktató ünnepélyén.) In: *Az Út*, 5. (1923/6–7), 168–170.; 6. (1924/1), 18–21. és (1924/2), 52–55.

⁹⁴ Böhl alaptalanul feltételezi, hogy Cramer székfoglalója hollandul hangzott el. Ld. Böhl, F. M. Th.: Gedenkt uwer voorgangeren II. Voorlopers en voorgangers. In: *Gemeenschap der Kerken. Maandblad van de Oecumenische Raad in Nederland* 1 (1947/3–4), (8–12) 12.

⁹⁵ Böhl, F. M. Th.: Het protestantisme in Hongarije en Roemenië. In: *Stemmen des Tijds* 13 (1924/1), 53–54.

A nap emlékéül Cramer egy csillogó diplomát kapott, amelyet a híres grafikus és festő, Tóth István (1892–1964) készített. A diploma sajnos nem maradt fenn Cramer leszármazottjainál.⁹⁶

Az ezt követő napokban autóval utazva erdélyi gyülekezeteket kerestek fel, hogy személyesen győződjenek meg a helyzetről. Körútjukat Marossárpatakon fejezték be Teleki gróf vendégeiként, és szeptember 10-én utaztak vissza Kolozsvárra.

A programban az is szerepelt, hogy látogatást tesztnek Románia királynőjénél, Edinburgi Mária Alexandra Viktóriánál, aki Viktória királynő és II. Sándor cár unokája volt. Bár Hendrik Pieter Nicolas Muller holland nagykövet kért számukra audienciát, az utolsó pillanatban mégis meghíúsult a találkozó. Muller javaslatára meglátásaikat levélben írták le.⁹⁷

Már a magyarországi egyház helyzete is nehéznek volt mondható, de a professzorok jelentése, amelyet a Hervormde Kerk zsinata számára fogalmaztak meg az erdélyi állapotokról, egyenesen tarthatatlan volt.

„Az oktatási intézményeket megfosztották anyagi forrásaiktól, az iskolákat tömegesen bezárták, az egyházi vagyont kisajátították, a felsőoktatási intézményeket akadályozták növekedésükben, az internátusok engedélyeit visszavonták. Egy napig sem lehetnek biztosak intézményeik léte felől.”⁹⁸

Ezek éppen azok a témák, amelyeket Cramer és Böhl soroltak fel a királynőnek írt levelükben. Feltűnő, hogy nem csupán a Hervormd Kerk zsinatának képviselőiként mutatkoztak be, hanem a világszövetség és az Egyházi Segélyakciók Európai Központjának vezető tisztségviselőiként is. Cramer egyúttal azt is megemlítette, hogy a Kolozsvári Teológiai Fakultás díszdoktora, és ezen minőségében „erről a collegiumról úgy beszélhet, mintha Őfelsége egyik alattvalója lenne”.⁹⁹ Természetesen szabadkoztak is merészségük miatt:

⁹⁶ A diplomát a bukaresti holland követség juttatta el Cramernek, amelyet ő az 1921. december 23-án kelt levelében köszönt meg. Ld. [N. N.]: Cramer professzor levele. In: *Református Szemle*, 15. (1922/3), (43–44) 43.

⁹⁷ E levél nehezen olvasható piszkozata a Leideni Egyetemi Könyvtárban található meg a BPL 3081 jelzet alatt. A Böhl-hagyatéknak egy később hozzáférhetővé lett részében találtam egy jól olvasható kézirásos példányt és egy gépelt másolatot. A levél angol nyelvű fordításának csupán az első oldala maradt fenn a Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO) (1882–1976) levéltárában. Leltári száma: 202. Ezt az Aantekeningen rubrieken Böhl, “Ungarn” fül alatt táltam meg.

⁹⁸ Cramer, J. A. – Böhl, F. M. Th.: Verslag aan de synode. In: *Weekblad der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 13 december 1923

⁹⁹ A holland nyelvű levél gépelt változatában Cramer a latinos alakú „Collegium” szót „intézmény”, „testület” jelentéssel tartalommal használja a teológiai fakultás említésekor. (A ford. megj.)

„Távol álljon tőlünk, hogy beleavatkozzunk Románia belső kormányzati ügyeibe; és még kevésbé engednénk meg magunknak, hogy azt bármiféle módon kritizáljuk.”

Viszont hozzátesszik, hogy a protestantizmus akkora szükségben van Kelet-Európában, hogy kényszerítve érzik magukat a királynőhöz fordulni. Kifejezetten rámutattak arra is, hogy a királynő protestáns házból származik, és ezért fordultak hozzá, nem pedig I. Ferdinánd királyhoz.

Azt még nem sikerült kiderítenem, hogy tényleg elküldték-e a levelet. Anny vizont bizonyos, hogy elkészítették az angol fordítását, és ez egyértelműen tükrözi, hogy mi volt Böhl és Cramer szándéka.

Megérkeztünk az ötödik konklúzióhoz. Cramer (és Böhl) számos újságban és folyóiratban számolt be az egykori Magyar Királyság területén tett látogatásról.¹⁰⁰ Ezzel nagy szolgálatot tettek a magyaroknak. Amennyiben ez egyes körökben még nem történt volna meg, Magyarország nehéz helyzete most egész biztosan közismert témává vált a Hervormd Kerk köreihez tartozó hollandoknál. Ez konkrétan többek között abban nyilvánult meg, hogy a Hervormde Kerk támogatást adott az Adolf Keller által vezetett Egyházi Segélyakciók Európai Központjának, sőt 1924-ben személyesen is meghívták őt az Általános Zsinati Bizottság tavaszi gyűlésére.¹⁰¹ Ez attól függetlenül történt, hogy a zsinat egyúttal elhatározta: küldöttséget delegálnak Stockholmba, ahol a Life and Work első ülése zajlott. Tíz küldöttet kértek, de végül csak hármat küldtek ki.¹⁰² A költségeket azonban a világszövetség állta, számos résztvevő pedig már a világszövetségből ismerte egymást. A világszövetség hozzájárulása nélkül ez a gyűlés sohasem valósulhatott volna meg.

Mi következett ezután?

Kétlem, hogy Cramer ezután valaha is visszatért volna Kolozsvárra. Ennek mindeddig semmilyen nyomára nem bukkantam. Csűrös József viszont lefordította Cramer 1926-ban írt *De Heilige Schrift bij Calvijn* (Utrecht, 1926) című köny-

¹⁰⁰ Cramer cikkei kifejezetten éles reakciót váltottak ki többek közt Sebestyén Jenő részéről. Ld. Aalders, Maarten J.: Napirenden volt az egyházszakadás Magyarországon is? In: *Református Szemle*, 117. (2024/2), 193–206.

¹⁰¹ Adolf Keller mellett olyan személyiségeket is meghívtak, akik az egyházi segítségnyújtás területén tevékenykedtek, mint amilyen például James Good és J. R. Fleming. Mindketten a Presbyterian Alliance tagjai voltak.

¹⁰² Handelingen van de 109de gewone vergadering van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare van 1924 (A Nederlandsche Hervormde Kerk 1924. évi 109. rendes közgyűlésének jegyzőkönyvei), 41.

vét, amely folytatásokban jelent meg a *Református Szemle* 1927-es számaiban. De hogy mennyire szíven hordozta Magyarországot és Erdélyt a későbbiekben is, az kiderül az *Internationaal Christendom* egyik 1936-os számában olvasható megjegyzésből, amely szerint az Erdélynek szánt és Cramer által hozzájuk továbbra is elküldendő adományokat továbbra is „átveszik”.¹⁰³

Fordította: Téglásy Sándor

Levéltári források és felhasznált irodalom

Levéltárak

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltára

Utrechti Levéltár (Het Utrechts Archief)

Hágai Nemzeti Levéltár (Het Nationaal Archief)

Leiden Egyetemi Levéltár (Archief Universiteit Leiden)

BPL 3081

Böhl archívuma a Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO) (1882–1976) gyűjteményben, leltári szám. 202

Cramer családi levéltára (Familiearchief Cramer)

Internet

Verkade's Dominees Memories. www.dominees.nl

(megtekintve: 2025. febr. 24.).

Újságok, hetilapok és folyóiratok

De Nieuwe Groninger Courant, 4 juli 1883

De Standaard, 18 juni 1910

De Telegraaf, 30 augustus 1923, 23 en 30 september

Internationaal Christendom. *Orgaan van de Nederlandsche afdeeling van den Wereldbond tot het bevorderen van de goede verstandhouding tusschen de volken door de kerken*. 1939-től: *Oecumenisch Christendom*. Szerk. J. A. Cramer, F. M. Th. Böhl és J. C. Baak.

Utrechts Nieuwsblad, 22 mei 1895

Weekblad der Nederlandsche Hervormde Kerk, 13 december 1923.

¹⁰³ Makkai, A. [Makkai Sándor]: *i. m.* 193.

Felhasznált irodalom

- Aalders, Maarten J.: Ethisch tussen 1870 en 1920. Openbaring, Schrift en ervaring bij J. J. P. Valetón jr, P. D. Chantepie de la Saussaye en Is. van Dijk. Academisch proefschrift. Uitgevers-maatschappij J. H. Kok, Kampen 1990.
- Aalders, Maarten J.: *Holland–magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között*. Ford. Téglásy Sándor. Kálvin Kiadó, Budapest 2023.
- Aalders, Maarten J.: Napirenden volt az egyházszakadás Magyarországon is? In: *Református Szemle*, 117. (2024/2), 193–206.
- Aalders, Maarten J.: *Nederlandse en Hongaarse protestanten gedurende het interbellum*. Ad chartasreeks 37. Derde, verbeterde oplage. Vuurbaak, Amersfoort 2021.
- Aalders, Maarten J.: The Dutch Churches and Trianon. In: Barta, Róbert – Kerepeszki, Róbert – Kania, Krzysztof – Novák, Ádám (eds): *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. University of Debrecen, Faculty of Arts and Humanities, Debrecen 1921, 153–168.
- Aalders, Maarten J.: Útban Trianon felé. A holland egyházak magatartása. In: *Református Szemle*, 111. (2018/2), 203–219.
- Album Studiosorum Academiae Groninganae*. Uitgegeven door het Historisch Genootschap te Groningen. Wolters, Groningen 1915.
- Alma, J.: Jan Anthony Cramer. In: Nauta, D. et al. (red.): *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protestantisme*. [BLG NL] Deel I–VI. Kok, Kampen 1978–2006, II., (148–149).
- Alma, J.: Oekumenisch begin in Nederland: de eerste jaren van de Nederlandse Afdeling van de World Alliance for promoting International Friendship through the Churches, 1911–1919. Doctoraal scriptie. Universiteit van Utrecht 1979.
- Bavinck, Herman: *Gereformeerde dogmatiek. I–IV*. 2de druk. J. H. Bos, Kampen 1902, I. 439–440.
- Bavinck, Herman: *Reformed Dogmatics. Volume 1. Prolegomena*. John Bolt, general editor; John Vriend, translator. Baker Academic, Grand Rapids 2003, 417–418.
- Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk, 1921, B, 193–194.
- Bel, E. H.: Dertigste Jaarverslag van het Java-Comité, gehouden den 18^{den} Nov. 1885 in het lokaal „Eensgezindheid” te Amsterdam. In: Looman, T. M. (red.): *Geïllustreerd zendingsblad voor het huisgezin; orgaan van het Java-Comité en van het Centraal-Comité voor de Oprichting en In Stand Houding van een Seminarie Nabij Batavia*, 1886, no. 1–2, 6–16.
- Becking, Bob (red.): *J. J. P. Valetón jr. als Mens en Theoloog. Studies over een Ethisch Theoloog bij zijn 100e Sterfdag*. Faculteit Geesteswetenschappen, Departement Religiestudies en Theologie, Universiteit Utrecht, Utrecht 2012.
- Berg, J. van den: Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750. In: Broeyer, F. G. M. – Wall, E. G. E. van der (red.): *Een richtingenstrijd*

- in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650–1750.* Boekencentrum, Zoetermeer 1994, 9–27.
- Berigten van de Utrechtsche Zendingsvereniging*, 23 (1910) 6, 92.
- Bijlagen van de Handelingen der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare van 1921 ('s-Gravenhage).
- Bouman, Pieter M.: *Tears and Rejoicing. The story of the European Interchurch-Aid 1922–1956.* Leuven 1983.
- Böhl, F. M. Th.: Gedenkt uwer voorgangeren. I. Voorlopers en voorgangers. In: *Gemeenschap der Kerken. Maandblad van de Oecumenische Raad in Nederland* 1 (1947/2), 6–10.
- Böhl, F. M. Th.: Gedenkt uwer voorgangeren II. Voorlopers en voorgangers. In: *Gemeenschap der Kerken. Maandblad van de Oecumenische Raad in Nederland* 1 (1947/3–4), 8–12.
- Böhl, F. M. Th.: Het protestantisme in Hongarije en Roemenië. Een reisverslag. In: *Stemmen des tijds* 13 (1924/1), 29–57.
- Bruijn, Jan de: *Een wonderschoon landschap. Beknopte biografie van dr. J. Th. de Visser.* Groen, Leeuwarden 2024.
- Cramer, Jan Anthony: A keresztyén hit és a történelem. (Székfoglaló beszéd, elmondattott a kolozsvári ref. theol. fakultás 1923. szept. 6-án tartott beiktató ünnepélyén.) Ford. Muzsnay László. In: *Az Út*, 5. (1923/6–7), 168–170.; 6. (1924/1), 18–21 és (1924/2), 52–55.
- Cramer, Jan Anthony: *Heidanus en zijn Cartesianisme.* J. van Druten, Utrecht 1889. Academisch Proefschrift.
- Cramer, J. A.: Antwoord van den Heer Dr. J. A. Cramer, Predikant te 's-Gravenhage'. In: *De Hollandsche Lelie* 22 (1908–1909/9, 26 augustus 1908), 129–130.
- Cramer, J. A.: Betrekkingen van de Ned. Herv. Kerk met het buitenland. In: *Internationaal Christendom* 7 (1922/3–4), 114–116.
- Cramer, J. A.: "Bijbel" en "kritiek." *Vier Preeken, gehouden te 's Gravenhage.* W. A. Beschoor, 's-Gravenhage 1906.
- Cramer, J. A.: Conferentie 1919. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921) 7–32.
- Cramer, J. A.: Conferentie van het Internationaal Comité van den Wereldbond. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921) 7–32.
- Cramer, J. A.: *De Apologeten. Appelles, Aristo, Quadratus, Aristides en Justinus Martyr.* Oud-Christelijke Geschriften in Nederlandsche Vertaling. Uitgegeven door het Haagsch Genootschap tot verdediging van den christelijken godsdienst, onder redactie van H. U. Meyboom. A. W. Sijthoff, Leiden 1908.
- Cramer, J. A.: *De eerste zes eeuwen der kerk (vrij bewerkt naar dr. Carl Müller's Kirchengeschichte I.* Kemink & zoon, Utrecht 1897.
- Cramer, J. A.: De Gereformeerde Kerk in Hongarije. In: *Stemmen voor Waarheid en Vrede* 60 (1923) 873–892.

- Cramer, J. A.: De Gereformeerde Kerk in Transsylvanië. In: *Internationaal Christendom* 9 (1924) 45–70.
- Cramer, J. A.: *De Heilige Schrift. Het Woord van God*. Ruys, Utrecht 1927 = Practisch Christendom. Red. H. Th. Obbink en J. F. Beerens.
- Cramer, J. A.: De Hervormde Kerk in Hongarije. In: *De Telegraaf*, 30 september 1923.
- Cramer, J. A.: De protestantsche kerk in Transsylvanië. In: *De Telegraaf*, 30 september 1923.
- Cramer, J. A.: De protestantsche kerk te Weenen. In: *De Telegraaf*, 30 augustus 1923.
- Cramer, J. A.: *De vivisectie en de kerk. Voordracht op het congres van den Wereldbond tegen de vivisectie 5–9 augustus 1912 te Zürich*. Utrecht 1912.
- Cramer, J. A.: De wereldzendingsconferentie te Edinburgh. In: *De Haagsche Zendingsbode*, 13 (1910/ 1 juli, 12. augustus).
- Cramer, J. A.: Der christliche Glaube und die Geschichte. In: *Neue kirchliche Zeitschrift* XXXV. (1924), 127–136.
- Cramer, J. A.: *Feestrede uitgesproken in de feestvergadering van Secor Dabar bij gelegenheid van het 18de lustrum den 18^{den} october 1934. s. a. [1934]*.
- Cramer, J. A.: *Geloof en Schriftgezag. Met eene inleiding waarin de vraag wordt besproken in hoeverre “de kritiek” op den kansel thuis behoort*. W. A. Beschoor, ’s-Gravenhage 1907.
- Cramer, J. A.: In welke verhouding staan de beide Apologieën van Justinus tot elkander en wanneer zijn ze vervaardigd? (I–II) In: *Theologische Studiën* 9 (1891/4), 317–357; (1891/5), 401–436.
- Cramer, J. A.: In memoriam prof. dr. J. J. P. Valetton Jr. In: *Haagsche Zendingsbode* 15 (1. februari 1912), 13–15.
- Cramer, J. A.: Wat leert Justinus aangaande het persoonlijk bestaan van den Heiligen Geest? (I–II) *Theologische Studiën* 11 (1893/1) 17–35; (1893/2) 138–159.
- Cramer, J. A.: Witsius als dogmaticus. In: *Theologische Studiën* 19 (1901) 385–450.
- Cramer, J. A. – Böhl, F. M. Th.: De Hervormde Kerken in Hongarije en Zevenbergen. In: *Weekblad der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 1923. december 13.
- Dam, Harmjan: Kanttekeningen. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* XXI (1998/46), 4–10.
- Dam, Harmjan: Kanttekeningen bij het ontstaan van de Wereldraad van Kerken. De verkerkelijking van de oecumenische beweging tussen 1918 en 1938. In: *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* XXI (1998/48), 4–20.
- Dam, Harmjan: *De Wereldbond voor Vriendschap door de Kerken, 1914–1918. Een oecumenische vredesorganisatie*. (Dissertatie.) Kok Verlag, Kampen 1996. (Német fordítása: *Der Weltbund für Freundschaftsarbeit der Kirchen 1914–1948. Eine ökumenische Friedensorganisation*. Übersetzt von Christian Brylak und Martin Heider Lembeck, Frankfurt am Main 2001.
- Driel, C. M. van: *Ethisch Hervormd. Johannes de Groot (1886–1942) in volkskerk en bijbelwetenschap*. Verloren, Hilversum 2025.

- Driel, C. M. van: *Gewantrouwd gereformeerd. Het omstreden leiderschap van neocalvinist Arie Noordzij (1871–1944)*. Ad chartas-reeks 15. Vuurbaak, Barneveld 2010.
- Fokkema, F. J.: In memoriam prof. dr. J. A. Cramer. *Zendingsblad der Nederlandsche Hervormde Kerk* XXXVI (1952/8).
- Gedenkschrift Nederlandsche Evangelisch-protestantsche Vereeniging 1853–1903*. 's-Gravenhage 1903.
- Gerretsen, P. W.: Vrijzinnig noch rechtzinnig. Daniël Chantepie de la Suassauye (1818–1872) en Jan Hendrik Gerretsen (1867–1923) in de ban van het ethisch beginsel. Proefschrift. Leiden 2013.
- Groningsche Studenten-Almanak voor het jaar 1883*. Vijf-en-zestigste jaargang. Uitgegeven door het Groningsch studentencorps „Vindicat atque Polit”. J. B. Huber, Groningen 1883.
- Groot, Aart de – Otto Jong, J. de: Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht. Meinema, Zoetermeer 2001.
- Handelingen der Algemeene Synode van de Nederlandsche Hervormde Kerk ten jare van 1921 ('s-Gravenhage).
- Itterzon, G. P. van: Heydanus (Van der Heyden) Abraham. In: *BLGNL* II., 240–243.
- Jehler-Wildberger, Marianne: *Adolf Keller (1872–1863). Pionier der ökumenischen Bewegung*. Theologischer Verlag, Zürich 2008.
- Jong, Barbara C. de: *Jan Ligthart (1895–1916). Een schoolmeester-pedagoog uit de Schilderswijk*. Wolters-Noordhoff, Groningen 1996.
- Keller, Adolf: *Europäische Zentralstelle für Kirchliche Hilfsaktionen*. Genf 1928.
- Kluvel, Amanda: *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890–1940*. Amsterdam University Press, Amsterdam 2000.
- Kunter, Katharina – Dam, Harmjan: Für Frieden und Einheit der Kirchen. 100 Jahre ökumenische Konferenz in Stockholm. In: *RPI-Impulse* (2025/2), 14–16.
- Lamers, G. H.: Levensbericht van dr. J. Cramer. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkund*. 1895, 303–340.
- Makkai, A. [Makkai Sándor]: De Hongaarsche Hervormde Kerk in Rumenië. In: *Internationaal Christendom* 20 (1936), 183–193.
- Meuleman, G. E.: *De Godgeleerdheid volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876*. VU Boekhandel, Amsterdam 1982.
- Nagy Géza: *A Kolozsvári Református Theológiai Fakultás története*. Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár 1995.
- Niftrik, C. G. van: In memoriam J. C. Cramer. In: *Kerk en Theologie* III. (1952) 191–193. [N. N.]: Cramer professzor levele. In: *Református Szemle*, 15. (1922/3), 43–44.

- Pont, J. W.: Jaarvergadering van de afdeeling Nederland van den Wereldbond, gehouden maandag 22 september 1919 te Den Haag, Zuid-Binnensingel 10. In: *Internationaal Christendom* 5 (1921), 1–6.
- Pontier, Catha H.: Predikant voor buitenkerkelijken. In: *In de Waagschaal* VII (1952/48).
- Randwijck, S. C. van: *Handelen en denken in dienst der zending. Oegstgeest, 1897–1942*. Deel I–II. Boekencentrum, 's-Gravenhage 1981.
- Rhijn, M. van: In memoriam (1925). In: Dijk, Is. Van: *Gezamenlijke geschriften* VI. Tweede druk. Groningen s. a. [1925], (1–64) 46.
- Rogge, H. C.: Overzicht van Geschriften betreffende de Nederlandsche Kerkgeschiedenis over het jaar 1888. In: Acquoy, J. G. R. – Rogge, H. C. (red.): *Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis*. Deerde deel. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage 1889, (400–452), 418–419.
- Rouse, Ruth – Neill, Stephen C. – Fey, Harold E. (eds.): *A History of the Ecumenical Movement, 1517–1968*. 4th edition. World Council of Churches, Geneve 1993.
- Schinkelshoek, W. M.: Schinkelshoek, W. M.: *Was ist ein Name? Liste der Studenten aus der Pfalz und aus Ungarn, die mit Hilfe des Stipendium Bernardinum in Utrecht studiert haben (1761–1945)*. Budapest 2012.
- Schouwenburg, N. G. J. van: In memoriam Prof. dr. J. A. Cramer. In: *Woord en Dienst* (1952/ juli 26.), 230.
- Stanley, Brian: *The World Missionary Conference, Edinburgh 1910*. Eerdmans, Grand Rapids, Mich. 2009.
- Taal, J.: *Door vrij denken tot christelijk gelooven: protestants religieus leven in Nederland tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw*. Brugge–Utrecht 1966.
- Tavaszy Sándor: Cramer professzor székfoglalója a kolozsvári theológiai fakultáson. In: *Református Szemle*, 16. (1923) 299–301.
- Valeton, J. J. P. Jr.: *Bijbelstudie en bijbelgebruik. 1888*. In: *Toespraken gehouden in verschillende jaren bij de opening van de Academische lessen*. Firma H. ten Hoet, Nijmegen 1892, 46–61.
- Valeton, J. J. P. Jr.: Het openbaringskarakter van de boeken des O. Verbonds. Referaat gehouden op de jaarlijksche vergadering der Ned. Herv. Predikanten-Vereeniging, op woensdag 26 april 1876. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 2 (1876), 175–198.
- Valeton, J. J. P. Jr.: *Het Oude Testament en de "critiek"*. Hollandia-drukkerij, Baarn 1906.
- Valeton, J. J. P. Jr.: De hof van Eden. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 7 (1881), 363–388.
- Valeton, J. J. P. Jr.: Pro domo. In: *Studiën. Theologisch Tijdschrift* 5 (1879), 207–216.
- Wind, Annemarie: *Zending en oecumene in de twintigste eeuw. Handboek over de geschiedenis van zending en oecumene aan de hand van de grote conferenties en assemblees. I. Van Edinburgh tot met Evanston 1954*. Deel I. J. H. Kok, Kampen 1984.
- Wissing, J. C.: Berichten uit de Nederlandsche Afdeeling. Bestuursvergadering op Maandag 22 mei te Utrecht. In: *Maandbericht van de Nederlandsche Afdeeling van den Wereldbond tot het bevorderen van een goede verstandhouding tusschen de volken door de kerken* 6 (1933/5), 41–46.

Appointment of Jan Anthony Cramer as Honorary Professor at the Theological Faculty of Cluj

In 1921 the Theological Institute in Kolozsvár conferred an honorary professorship on the Dutch minister Jan Anthony Cramer (1864–1952). He was unable to travel to Kolozsvár immediately, partly because he had simultaneously been appointed professor of Church History at Utrecht University. However, in September 1923 he made the journey and delivered his inaugural lecture. The question addressed here is what motives the theological institute had for granting this Dutch minister an honorary professorship. Aspects of his activities have already been discussed in my book, the translation of which was published by Kálvin Publishing House: *Holland-magyar protestáns kapcsolatok a két világháború között* (Budapest, 2023), but here his activities are examined from a Hungarian perspective. The conclusion is that Jan Cramer's contributions to the Hungarians were substantial and that this tribute was well deserved.

Keywords: First World War, ethical theology, mission and ecumenism, World Alliance for Friendship through the Churches, Cramer and Hungary, Treaty of Trianon, inaugural lecture, tour through Transylvania, travel reports in the Dutch press.